

ŚREDNIOWIECZNE KOŚCIOŁY HALOWE NA ŚLĄSKU CZEŚĆ 1. KOŚCIOŁY Z XIII W.

HANNA KOZACZEWSKA-GOLASZ

STRESZCZENIE

Wiek XIII to okres szybkiego rozwoju architektury sakralnej od wczesnogotyckiej, przez krótką fazę gotyku zwanego klasycznym, do gotyku rozwiniętego w końcu stulecia. Układ halowy otrzymało na Śląsku 9 kościołów parafialnych, 4 kościoły zakonne oraz kolegiata. Kościoły parafialne miały krótkie 3 – 4 przęsła korpusy, z wyjątkiem kościołów w Grodkowie i Złotorzy, gdzie było po 5 przęseł. Do połowy XIII w. prezbiteria tych kościołów miały plan prostokątny, nawy boczne zamknięte były od wschodu ścianami prostymi, a kościoły nie posiadały wież.

Nowy układ przestrzenny zamierzano zastosować w cysterskim kościele w Henrykowie, rozpoczętym około 1230 r. Układ halowy miało otrzymać trójnawowe prezbiterium, zakończone od wschodu ścianą prostą, otoczone kaplicami. Po 1241 r. zmieniono koncepcję na bazylikową, podwyższając nawę środkową.

Mury zewnętrzne kościołów z 1 poł. XIII w. podparte były przyporami, mimo że korpusy nawowe pozostawały bez sklepień. Prawdopodobnie sklepienie były tylko prezbiteria, co można sądzić po jedynym lepiej zachowanym prezbiterium kościoła św. Wawrzyńca we Wrocławiu. Sześciokątne sklepienie oparte było na słupkach w narożach wnętrza, przy pilastrach w środku ścian podłużnych oraz na wspornikach. We wrocławskim kościele franciszkańskim przesklepiony był także korpus nawowy, żebra spływały na ścianach na pilastry ze słupkami w narożach. W Henrykowie sklepienia miały się opierać na narożnych słupkach i pośrednich wspornikach.

W prezbiterium kościoła parafialnego w Grodkowie rozpoczętym około 1250 r. żebra spływają na wiązki słupek podwieszonych, dwupoziomowych, o dekoracyjnych głowicach. Bryła kościoła w Grodkowie wzbogacona została o zakrytą i otwartą kruchtę. Wcześniej zakryta z czasów budowy została stwierdzona tylko we wrocławskim kościele św. Wawrzyńca.

3 ćw. XIII w. przyniosła wzbogacenie bryły i wnętrza kościołów parafialnych. Zmieniono zakończenie wschodnie prezbiterium z prostokątnego na trójboczne (Głubczyce, Racibórz), a korpusy nawowe otrzymały po dwie wieże zachodnie (Złotorzya, Głub-

czyce, Racibórz). Nie tylko prezbiteria, ale także korpusy nawowe przekrywano sklepieniami krzyżowo-żebrowymi. Stosowano różne sposoby podparcia żeber: w Złotorzy – wiązki słupek schodzących do posadzki; w Głubczycach rozpoczęto budowę jednego filara krzyżowego ze słupkami, ale kolejne wzniesiono ośmioboczne wydłużone bez słupek, przy ścianach pozostawiono wiązki słupek. Natomiast w prezbiterium w Raciborzu zastosowano słupki podwieszane, a w korpusie zrezygnowano ze słupek na rzecz wsporników.

W 1268-1269 r. rozpoczęto przebudowę kościoła cysterskiego w Trzebnicy od kaplicy św. Jadwigi, która otrzymała wewnątrz rozczłonkowane gęsto rozmieszczonymi wiązkami słupek schodzących do posadzki. Jednak w rozpoczętym nieco później, w 1272 r. kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim całkowicie zrezygnowano ze słupek – żebra wtapiają się w ściany lub w filary. Jeszcze w dolnym kościele kolegiaty św. Krzyża w prezbiterium występują półfilary, ale w transepcie, przesklepionym do 1290 r., i korpusie dolna powierzchnia ścian pozostała bez rozczłonkowań, żebra wtapiają się w ściany, podobnie jak w górnym prezbiterium, ukończonym w 1295 r.

W końcu XIII w. nastąpiło wyraźne odejście od klasycznego rozczłonkowania słupkami. Ten specyficzny dla architektury śląskiej sposób kształtowania wnętrza, odmienny od gotyku klasycznego, doprowadził do czternastowiecznego gotyku rozwiniętego.

Na zewnątrz mury kościołów halowych od 1 ćw. XIII w. posiadały przypory, które nadawały im charakter gotycki. Ich bryły początkowo oszczędne, o prostokątnych zamknięciach, w 3 ćw. stulecia wzbogaciły się o wielobocznie zakończone prezbiteria oraz o dwie wieże zachodnie. Wzrastała wysokość elewacji, ilość przypór i wielkość okien. Kościoły rozpoczęte w 4 ćw. XIII w. - kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu i kościół cysterski w Kamieńcu Ząbkowickim prezentują rozbudowane, rozczłonkowane, wysokie bryły gotyku rozwiniętego.

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura gotycka, kościoły halowe

MEDIEVAL HALL CHURCHES IN SILESIA PART 1. CHURCHES IN THE 13th C.

ABSTRACT

The 13th century was a period in which we can observe fast development of sacral architecture, starting from early gothic architecture through a short phase of gothic called classical gothic,

to gothic architecture developed at the end of the century. A hall design was used to build 9 parish churches, 4 abbey churches and a collegiate building. The parish churches had short 3–4-bay

naves, except for the churches in Grodków and Złotoryja, where there were 5 bays. Until the mid 13th century the chancels of these churches were built on a plan of a rectangle, aisles were closed with straight walls from the eastern side and churches did not have any towers.

The new spatial design was to be used in a Cistercian church in Henryków, whose construction started about 1230. The hall design was planned for a three-aisle chancel closed with a straight wall from the eastern side and surrounded with chapels. After 1241 the concept was changed, the height of the nave was increased and thus the church became a basilica.

From the first half of the 13th century, external walls of churches were supported on buttresses although the naves were left without vaults. Most probably only chancels were vaulted, which can be seen in one of the best preserved chancels in the Church of St. Valery in Wrocław. The vault is divided into six sections and supported on attached shafts in the corners of the interior near pilasters in the middle part of walls and on brackets. In the Franciscan church in Wrocław, the body of the nave was vaulted too, ribs would go down the walls to pilasters with attached shafts in the corners. In Henryków vaulting was supported on attached shafts in the corners and indirect brackets.

In the chancel of the parish church in Grodków, the construction of which started about 1250, ribs are joined at clusters of bi-level, suspended attached shafts with decorative heads. The body of the church in Grodków was enriched with a sacristy and an open porch. The only sacristy found earlier was the sacristy in the Church of St. Valery in Wrocław.

The third quarter of the 13th century was the time when both the bodies of parish churches and their interiors became more complex. The west end of the chancel is no longer rectangular, it became a three-sided structure (Głubczyce, Racibórz) and two western towers were added to the naves (Złotoryja, Głubczyce, Racibórz). Not only chancels but also the naves were covered by cross-ribbed vaulting. Various ways of supporting ribs: in Złotoryja – clusters of attached shafts going

Wstęp

W czasach wczesnochrześcijańskich halowe wnętrza najwcześniej pojawiły się w przyziemiach westwerków karolińskich¹, potem w kryptach². Powiększające się krypty od X w. miały charakter podziemnych kościołów. Ich wnętrza, niskie i słabo oświetlone, przekryte były jednolitą siecią sklepień. Układ halowy w kościołach zaczęto stosować od początku XI w. obok układu bazylikowego. W 1009 r.³ w St. Martin w Canigou (Katalonia) zbudowano pierwszy kościół halowy, nieco później w 1017⁴ w Westfalii wzniesiono Bartholomäuskapelle w Pa-

down to the floor; in Głubczyce one pillar was crossed with attached shafts and all other pillars are eight-sided without attached shafts, however, near walls there are clusters of attached shafts, while in Racibórz there are suspended attached shafts, and in the nave only brackets were used and there are no attached shafts.

At the turn of 1268 and 1269 the construction of a Cistercian church in Trzebnica was started with erecting St. Hedwig Chapel with its interior divided by numerous clusters of attached shafts reaching the floor. However, in a Cistercian church in Kamieniec Żąbkowski, the construction of which started a little later on – in 1272, attached shafts were given up completely, ribs are set in walls or pillars. Even in the lower part of the Collegiate Church of the Holy Cross, in the chancel there are semi detached pillars, however, in the transept, which was vaulted until 1290, and in the body of the church the lower part of walls was simple without any additional elements, ribs are set in walls just like in the upper chancel completed in 1295.

At the end of the 13th century, the classical division into attached shafts was given up completely. This way of shaping interiors, so characteristic for Silesian architecture, was different from classical gothic architecture and led to the developed gothic forms in the 14th century.

From the first quarter of the 13th c. on the outside walls of hall church there were buttresses thanks to which the architectural style of churches looked more gothic. Initially their bodies were simple, rectangular structures, however, in the third quarter of the century, they were enriched with polygonal chancels and two western towers. The height of elevation increased as well as the number of buttresses and windows. Churches started in the 4th quarter of the 13th c. – the Collegiate Church of the Holy Cross in Wrocław and the Cistercian church in Kamieniec Żąbkowski, present extensive, high bodies of the developed gothic architecture.

Keywords: Silesia, gothic architecture, hall churches

derborn, a w 1025 r.⁵ w Poitou rozpoczęto kościół klasztorny w Saint-Savin. W XII i XIII wzniesiono wiele kościołów halowych we Francji⁶, Niemczech⁷ i Hiszpanii⁸. Były to kościoły parafialne i zakonne. Niezwykle rzadko układ halowy otrzymywały katedry: we Francji katedra St. Pierre w Poitiers, rozpoczęta w 1162 r., a w Anglii katedra w Bristol, której chór powstał w latach 1298 – 1341.

Pierwsze kościoły halowe zaczęły się pojawiać na Śląsku na początku XIII w. razem z nową organizacją administracyjną i przestrzenną miast lokacyjnych, wprowadzoną przez ks. Henryka Brodatego⁹. W wyniku prowadzonych badań architektonicznych

¹ H. Busch, *L'art roman du sain Empire*, Paris 1963; W. Hansmann, *Kunstwanderungen in Westfalen*, Stuttgart 1966.

² P. Meyer, *Historia sztuki europejskiej*, Warszawa 1973; R. Oursel, *Bourgogne romane*, Paris 1968.

³ M. Durliat, *Rousillon roman*, Paris 1958.

⁴ G. Piltz, *Deutsche Baukunst*, Berlin 1959.

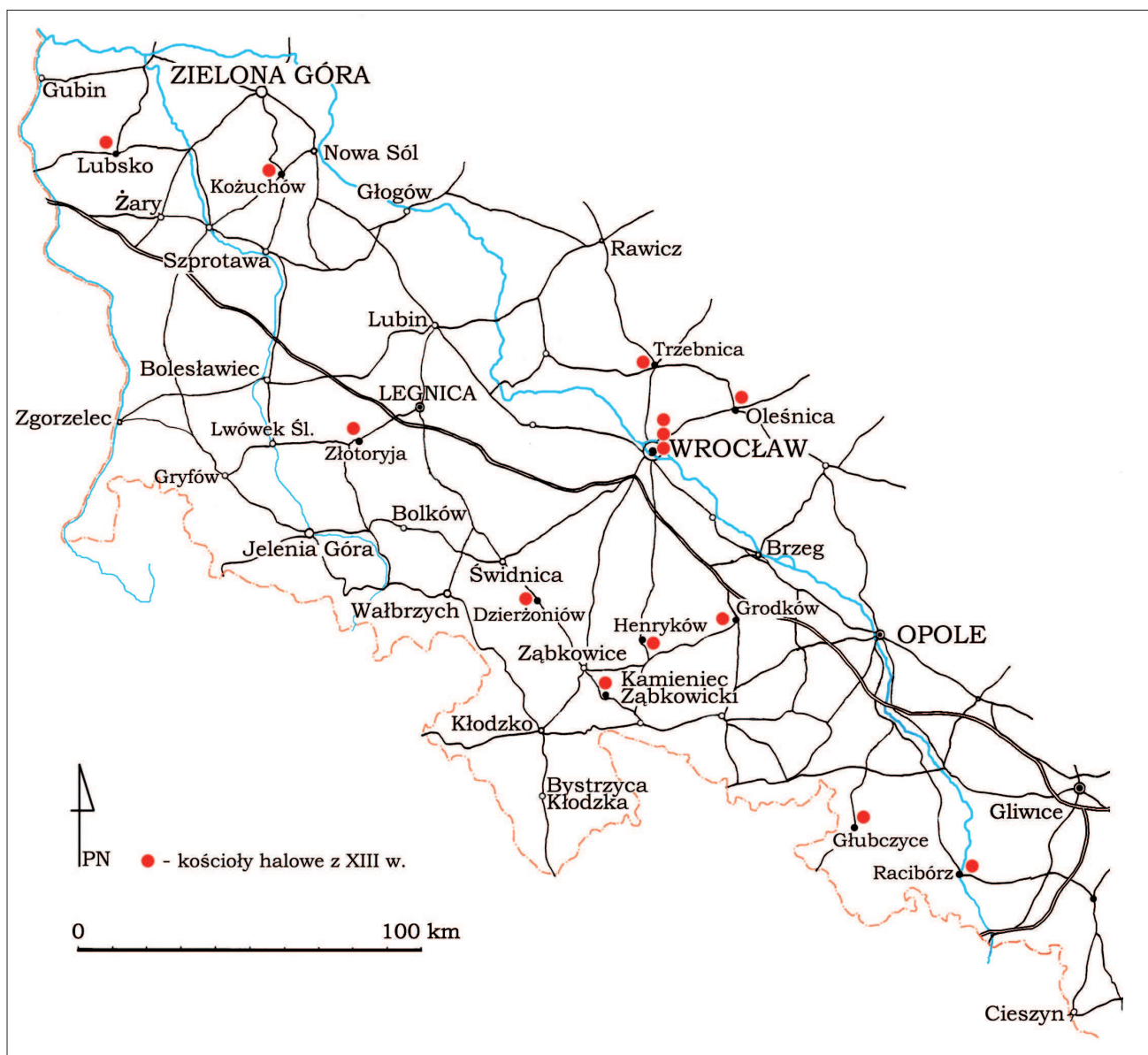
⁵ Y. Labande-Mailfert, *Poitou roman*, 1957.

⁶ *L'art roman en France*, red. M. Aubert, Paris 1961; P. Dimiere, J. Porcher, *L'art cistercien. France*, Paris 1962.

⁷ G. Dechio, G. v. Bezolt, *Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes*, Stuttgart 1892; *Deutsche Baukunst*, Berlin 1959; W. Hansmann, *Kunstwanderungen in Westfalen*, Stuttgart 1966.

⁸ M. Durliat, *L'art roman en Espagne*, Paris 1962.

⁹ T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej IHASiT. PWR.), Wrocław 1973, nr 5 ser. Monografie nr 4; H. Kozaczewska-Golasz, *Miejskie kościoły parafialne pierwszej*

1. Rozmieszczenie kościołów halowych z XIII w.
1. Distribution of hall churches in the 13th c.

i archeologicznych można stwierdzić, że w XIII w. wzniesiono 15 kościołów halowych, 11 bazylikowych oraz kilka o innym układzie.

Przed badaniami Autorki¹⁰ z trzynastowiecznych hal znanych było sześć: kaplica św. Jadwigi

w Trzebnicy (pierwszy etap przebudowy na halę)¹¹, kościół franciszkański św. Jakuba we Wrocławiu¹², kościół cysterski w Kamieńcu Ząbkowickim¹³, kościół parafialny w Złotorzy¹⁴, którego korpus niektórzy badacze datowali na XIV w., podobnie jak koś-

połowy XIII w. na Śląsku, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej „KaiU”), t. XXI, Warszawa 1986, z. 1, s. 17-42; H. Kozaczewska-Golasz, *Średniowieczne kościoły halowe Wrocławia, Architektura Wrocławia*, t. 3 Świątynia, red. J. Rozpędowskiego, Wrocław 1997, s. 31-49; H. Kozaczewska-Golasz, *Rozwój kościołów halowych na Śląsku w XIII w.*, w: *Monumenta conservanda sunt. Księga ofiarowana Profesorowi Edmundowi Małachowiczowi w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Wrocław 2001, s. 141-156.

¹⁰ H. Kozaczewska-Golasz, *Miejskie kościoły...*

¹¹ H. Tintelnot, *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Kitzingen 1951; T. Kozaczewski, *O niektórych niewyjaśnionych prob-*

lemach kościoła poklasztornego w Trzebnicy, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 24, Warszawa 1962, nr 1, s. 119-123.

¹² T. Kozaczewski, *Pierwotny kościół franciszkański we Wrocławiu*, [w:] *Rozprawy Komisji Historii Sztuki WTN*, t. III, Wrocław 1963, s. 199-249.

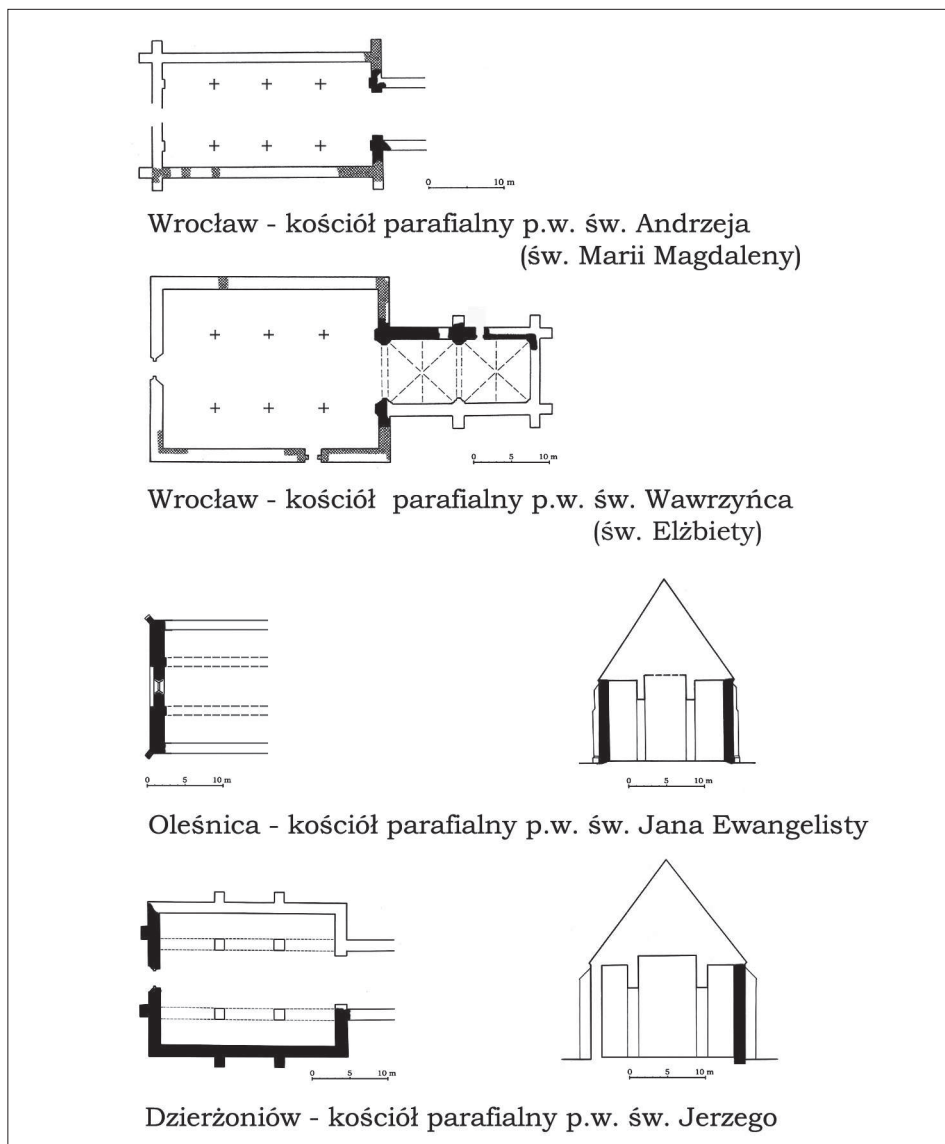
¹³ M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200 – 1330*, Toruń 1969.

¹⁴ Z. Rawska-Kwaśnikowa, *Trzy kościoły joannickie na Dolnym Śląsku*, Spraw. Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 9, Wrocław 1954; B. Steinborn, *Złotorzyja, Chojnów, Świerzawa*, Wrocław 1959.

ciół parafialny w Raciborzu¹⁵ i korpus kościoła św. Bartłomieja, dolny kościół kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu¹⁶. W stosunku do kolegiaty wrocławskiej na wcześniejsze datowanie pozwoliły fakty ujawnione w pracach E. Małachowicza¹⁷ i E. Kaczmarka¹⁸.

Badaniami prowadzonymi w latach 2009-2012¹⁹ objęto wszystkie zachowane obecnie kościoły halowe w granicach historycznych Śląska (il. 1). Po

wykonaniu dokumentacji pomiarowej i fotograficznej kościołów, przeprowadzeniu badań architektonicznych i historycznych możliwe było odtworzenie pierwotnego wyglądu budowli z XIII w. Wyniki badań i rekonstrukcje obiektów stanowiły podstawę do analizy porównawczej rzutów, układów przestrzennych oraz detali architektonicznych i rzeźbiarskich zaprezentowanych w niniejszym artykule.

2. Kościoły parafialne z 1 poł. XIII w.

2. Parish churches from the first half of the 13th c.

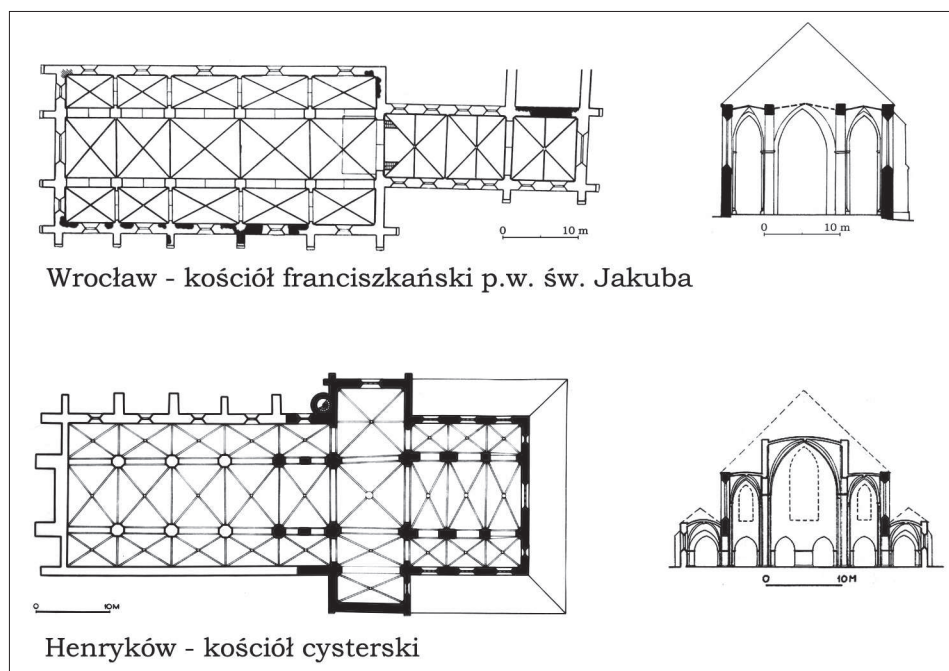
¹⁵ M. Kutzner, *Racibórz*, seria Śląsk w Zabytkach Sztuki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.

¹⁶ L. Burgemeister, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1930, cz. I, s. 174-204; H. Tintelnot, op. cit., s. 66-75; M. Kutzner, *Sztuka gotycka 1250 – 1500. Architektura*, w: *Sztuka Wrocławia*, red. T. Broniewski i M. Zlat, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 69-72, 79-82, Z. Świechowski, *Architektura sakralna XIII-XV wiek*, w: *Wrocław. Jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 102-107.

¹⁷ E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1994.

¹⁸ E. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*, Wrocław 1999.

¹⁹ Badania Autorki nad średniowiecznymi kościołami halowymi na Śląsku były finansowane z funduszy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, potem przez Narodowe Centrum Nauki.

3. Kościoły zakonne rozpoczęte w 2 ćw. XIII w.
3. Abbey churches started in the second quarter of the 13th c.

Pomiary kościołów i ich detali zostały wykonane przez Autorkę oraz studentów Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej, doktorantów i młodych pracowników Wydziału w okresie od 1980 r. do 2011 r. Rysunki inwentaryzacji z analizą stratygraficzną i rekonstrukcje kościołów wykonała Autorka (oprócz podpisanych nazwiskiem innego autora). Fotografie Autorki pochodzą z kilku ostatnich lat.

1. Rzut i bryła

Pierwsze kościoły halowe na Śląsku pochodzą z 1 tercji XIII w. i wzniesiono je najpierw zapewne we Wrocławiu – kościół św. Wawrzyńca (św. Elżbiety) i kościół św. Andrzeja (św. Marii Magdaleny)²⁰ (tabela, il. 2). Wprawdzie stan zachowania far Wrocławia nie daje możliwości jednoznacznego odtworzenia ich wysokości, to popularność układów halowych na Śląsku pozwala przypuszczać, że pierwsze hale wzniesiono w stolicy księstwa, a następnie miasta poszły za jej przykładem. Możemy więc przypuszczać, że korpusy wrocławskich kościołów

parafialnych (a co najmniej jednego z nich) miały układ halowy. Kolejne obiekty powstały w Oleśnicy i Dzierżoniowie²¹. Zachowane ściany szczytowe w pełni ukazują ich halowy układ.

Kościół z 1 tercji XIII w. charakteryzowały się prostymi układami przestrzennymi, na które składał się prostokątny bezwieżowy korpus, niezbyt wydłużony, nakryty dwuspadowym dachem oraz najpewniej prostokątne prezbiterium. Kościół św. Wawrzyńca we Wrocławiu posiadał także zakrytą po północnej stronie prezbiterium, po której pozostał tylko portal²². Nowym elementem tych kościołów były prostokątne zakończenia prezbiteriów i naw bocznych. Różniły się one od wcześniej wznoszonych romańskich założeń bazylikowych z apsydami, które kontynuowano jeszcze na początku XIII w. w kościołach parafialnych w Złotorzy, Środzie Śląskiej, Namysłowie, Głogowie i Ziębicach.

Wnętrza korpusów nawowych podzielone były na trzy nawy, z których środkowa była blisko dwukrotnie szersza od naw bocznych. Tylko w kościele w Dzierżoniowie znany jest rozstaw filarów, wy-

²⁰ T. Broniewski, T. Kozaczewski, *Pierwotny kościół św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, „KAiU”, t. XII, Warszawa 1967, z. 1, s. 3-22; C. Lasota, J. Rozpędowski, *Pierwotny kościół parafialny św. Wawrzyńca i św. Elżbiety we Wrocławiu*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej IHASiT. PWr.) nr 6, Studia i Materiały nr

13, s. 61-65; H. Kozaczewska-Golasz, *Średniowieczne kościoły halowe Wrocławia...*, s. 31-33.

²¹ H. Kozaczewska-Golasz, *Miejskie kościoły...*, s. 20, 21, 25, 26.

²² C. Lasota, J. Piekalski, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych*, w: *Z dziejów wielkomięskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996 r., s. 11-18.

znaczonych przez zachowane przypory ściany południowej. W nawie środkowej przeszła były zbliżone do kwadratu, zaś w nawach bocznych – prostokątne o proporcjach dwóch kwadratów. W pozostałych trzech budowach nie znamy wielkości przeszł.

Nowy układ kościoła parafialnego przyjęli także franciszkanie wrocławscy dla rozpoczętego w latach 1232-1234 nowego kościoła św. Jakuba²³ (il. 3). Kościół miał wydłużone trójprzęsłowe prezbiterium, zakończone prostokątnie oraz pięcioprzęsłowy korpus nawowy. Bryła była znacznie wydłużona w stosunku do kościołów parafialnych, a ściany zewnętrzne rozczłonkowane przyporami. W trójnawowym wnętrzu nawa główna była szersza o przeszłach kwadratowych oraz prostokątnych, a w nawach bocznych odpowiadały im przeszła podłużne prostokątne.

Bardziej złożony układ planowano dla cysterskiego kościoła w Henrykowie, rozpoczętego około 1230 r.²⁴ Miała to być budowla trójnawowa z transeptem i prezbiterium z obejściem w układzie halowym, otoczonym wieńcem niskich kaplic (il. 3). Służki zachowane w narożach ścian prezbiterium i obejścia wyznaczają planowaną wysokość naw. Z uwagi na większą szerokość nawy środkowej od naw bocznych część środkowa miała być nieco wyższa. Do najazdu tatarskiego w 1241 r. zrealizowano prezbiterium ze służkami zwieńczonymi głowicami. Po przerwie w budowie spowodowanej najazdem zmieniono koncepcję układu przestrzennego – zrezygnowano z systemu halowego na rzecz bazylikowego, w którym nawa główna była wyższa od pierwotnie planowanej. Służek z głowicami nie wykorzystano do osadzenia żeber, lecz je podwyższono i na nowych głowicach oparto żebra sklepienne²⁵. Trzy nawy nakrywały najpewniej jeden dach dwuspadowy. Kaplice były dużo niższe, i być może nakryte także dachami dwuspadowymi, które pozwalały na znaczne obniżenie okien w ścianach prezbiterium.

Około połowy XIII w. wzniesiono kościoły parafialne w Grodkowie i Koźuchowie²⁶ (il. 4). Bryły tych kościołów nadal składały się z prostokątnego prezbiterium i niezbyt wydłużonego prostokątnego bezwieżowego korpusu nawowego. W Grodkowie wystąpiły dwa dodatkowe elementy – zakrystia oraz kruchta. Ściany zewnętrzne rozczłonkowane były przyporami, które na narożach ustawiono diagonalnie. W szerokiej nawie głównej planowano przeszła wyraźnie prostokątne, którym w nawach bocznych miały odpowiadać przeszła kwadratowe. Sądząc po zachowanej wschodniej ścianie korpusu nawowego, planowane wysokości naw były podobne do wcześniejszych obiektów.

W kościele w Koźuchowie, w którym zachowało się prezbiterium i ściana zachodnia korpusu nawowego, prawdopodobnie przeszła nawy środkowej były prostokątne, a w nawach bocznych odpowiadały im wydłużone przeszła prostokątne. Prezbiterium nie miało przypór, w korpusie zachowały się tylko narożne przypory zachodnie. Być może odpowiadały im przypory ścian podłużnych.

W Złotorzy po 1250 r. podjęto budowę korpusu nawowego przy wcześniej wzniesionej części wschodniej z transeptem²⁷ (il. 4). Zmieniono pierwotną koncepcję i korpus, zamiast bazylikowego, otrzymał układ halowy z dwiema wieżami zachodnimi. Prześła sklepień krzyżowych w nawie głównej mają plan prostokąta, a w nawach bocznych odpowiadają im przeszła kwadratowe. Zachodnie wieże są jednymi z pierwszych wież w kościołach halowych obok kościoła w Głębzcach. Wcześniej dwie wieże zachodnie wzniesiono w kościele parafialnym w Głuchołazach około 1235 r. Stanowią one jedyną pozostałość po kościele, którego planu ani układu przestrzennego nie znamy²⁸. Budowa korpusu kościoła w Złotorzy ciągnęła się do początku XIV w. We wcześniejszej ścianie południowej występują trzy przypory stosunkowo krótkie, a wieża nie miała

²³ T. Kozaczewski, *Pierwotny kościół franciszkański we Wrocławiu*, Prace Komisji Historii Sztuki Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, t. III, Wrocław 1963, s. 199-249; C. Lasota, J. Rozpędowski, *Rozwój przestrzenny kościoła franciszkańskiego we Wrocławiu*, Prace Naukowe IHASiT. PWr., nr 15, ser. Studia i Materiały nr 8, Wrocław 1981, s. 53-64; H. Kozaczewska-Golasz, *Średniowieczne kościoły halowe Wrocławia...*, s. 33, 35.

²⁴ M. Kutzner, *Cysterska architektura...*, s. 80-83; T. Kozaczewski, *Pierwotne założenie kościoła cystersów w Henrykowie*, Prace Naukowe IHASiT. PWr., nr 22, Studia i Materiały nr 11, Wrocław 1989, s. 141-155.

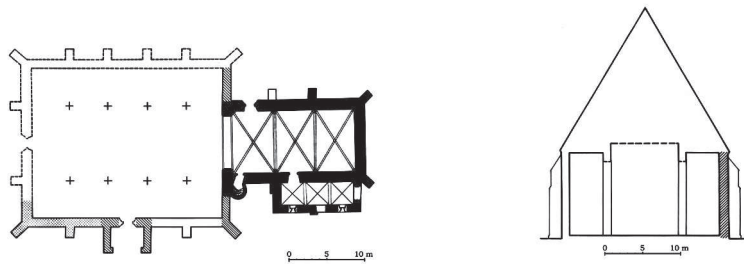
²⁵ E. Łużyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Wrocław 1995, s. 86-112, nie

zwróciła uwagi na nietypowe służki o podwójnych głowicach, a czas powstania prezbiterium określiła na II fazę realizowaną od połowy XIII w.

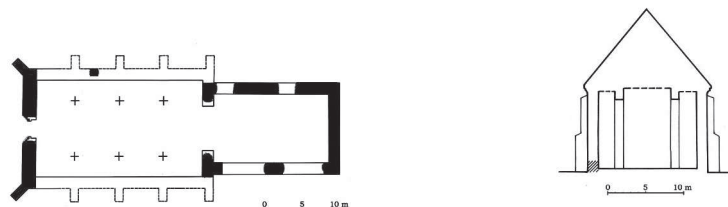
²⁶ H. Kozaczewska-Golasz, *Miejskie kościoły...*, s. 21-23.

²⁷ H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Trzynastowieczny kościół NP Marii w Złotorzy*, Prace Naukowe IHASiT. PWr., nr 22, seria Studia i Materiały nr 11, Wrocław 1989, s. 113-139.

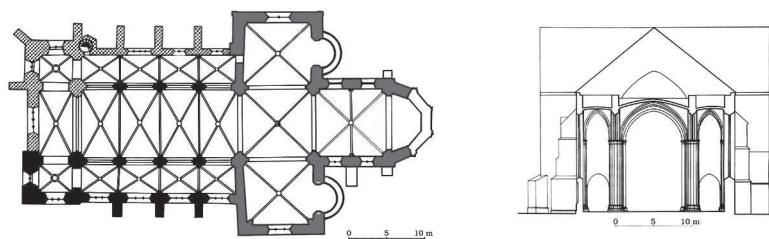
²⁸ J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Arkady, Warszawa 2008; T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009 r., s. 135; Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 85-88.

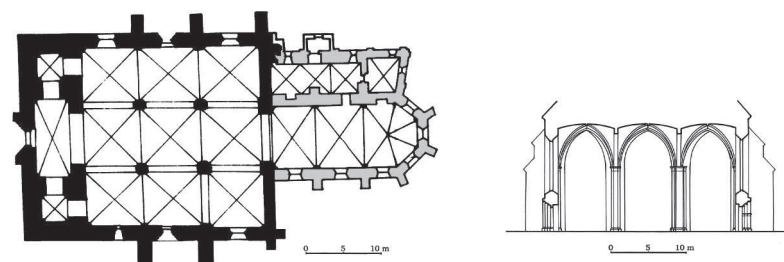
Grodków - kościół parafialny p.w. NP Marii

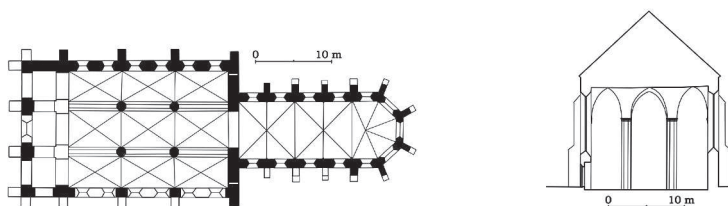
Koźuchów - kościół parafialny p.w. Panny Marii

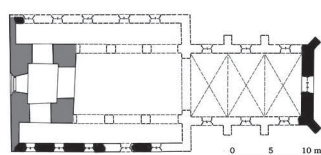
Złotoryja - kościół parafialny p.w. NMP

Głubczyce - kościół parafialny p.w. Panny Marii

Racibórz - kościół parafialny p.w. NPM

Lubsko - kościół parafialny p.w. NMP

Legenda
 ■ wcześniej ■ XIV-XVI w.
 ■ XIII w. □ rekonstr.

4. Kościoły parafialne z 2 poł. XIII w.
 4. Parish churches from the second half of the 13th c.

przypór. Po stronie północnej przypory są zdecydowanie dłuższe, występują także przy wieży.

Z 3 ćw. XIII w. pochodzi kościół parafialny w Głubczycach, z którego zachował się korpus na planie dziewięciopółowym z dwiema wieżami zachodnimi²⁹ (il. 4). Kwadratowym przeszłom w nawie głównej, charakterystycznym dla 1 tercji XIII w., odpowiadają kwadratowe przeszła w nawach bocznych³⁰. Fara w Głubczycach otrzymała dwie wieże zachodnie o grubych murach bez przypór. Prezbiterium zostało zburzone w XIX w., kiedy wzniesiono dwunawowy transept i nowe prezbiterium³¹. Według rysunku M. Hasaka pierwotne prezbiterium było zakończone wielobokiem, a ściany wzmocniono niewielkimi przyporami. Po jego północnej stronie wznosiła się zakrystia.

W 2 poł. XIII w. wzniesiono korpus nawowy kościoła parafialnego w Raciborzu³² (il. 4). Budowla posiadała wcześniejsze wydłużone prezbiterium zakończone wielobocznie. Po stronie zachodniej wznosiły się dwie graniaste wieże. Kościół ma inny układ przeszł niż dotychczas stosowano – nawy boczne są nieznacznie węższe od środkowej, a prostokątne przeszła sklepienne otrzymały układ podłużny, a nie poprzeczny. Sklepienia są późniejsze, ale pierwotną wielkość przeszł wyznaczają przypory, pomiędzy którymi znajdują się po dwa okna³³.

Kościół w Lubsku (il. 4) budowano w 2 połowie XIII w., a pod koniec tego stulecia przebudowano³⁴. Z pierwszego etapu pochodzi ściana wschodnia prezbiterium z przyporami diagonalnymi oraz zachodnia

wieża wbudowana do wnętrza. Ściany zewnętrzne korpusu po przebudowie otrzymały wysokie okna dwudzielne, zachowane w zachodniej części. Wnętrze i część wschodnią kościoła zmieniono w XVI w.

Przebudowę romańskiego, bazylikowego kościoła cysterskiego w Trzebnicy na halowy rozpoczęto od budowy kaplicy św. Jadwigi około 1269 r.³⁵ (il. 5). Prostokątna kaplica zakończona od wschodu wielobokiem przekryta została sklepieniem krzyżowym o przeszłach prostokątnych. Jej bryła cechuje się niespotykaną dotychczas smukłością i wertykalizmem, uzyskanym dzięki gęsto rozmieszczonym przyporom i wysokim oknom maswerkowym.

W 1288 r. rozpoczęto budowę kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu. Prezbiterium, transept i mury obwodowe dolnego kościoła św. Bartłomieja oraz część wschodnia górnego powstały do 1295 r.³⁶ (il. 5). Wysokość górnego kościoła niewiele przewyższa wcześniej wzniesioną kaplicę św. Jadwigi w Trzebnicy. Przyjęte proporcje wysokościowe wnętrza kontynuowano w halowym korpusie w XIV w. Ponieważ budowla ma dwa poziomy, bryła zewnętrzna jest niezwykle wysoka.

Z końca stulecia pochodzi wschodnia część kościoła cysterskiego w Kamieńcu Żąbkowickim, rozpoczęta w 1272 r.³⁷. Należą do niej: trójnawowe halowe prezbiterium, długi jednonawowy transept oraz pierwsze przeszło korpusu nawowego (il. 5). Pierwotnie po wschodniej stronie prezbiterium i transeptu znajdowały się kaplice. Prezbiterium zamknięto od wschodu prostą ścianą, podobnie jak wcześniejszy

²⁹ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974.

³⁰ Ibidem, s. 34. M. Kornecki widział w kościele w Głubczycach wpływy czeskie. Wczesnymi kościołami z trzema nawami o zbliżonej szerokości były: kościół parafialny Panny Marii w Krakowie z początku XIII w., kościół św. Jana w Toruniu z 2 ćw. XIII w. oraz krakowski kościół dominikański z połowy XIII w.

³¹ M. Hasak, *Die katholische Stadtpfarrkirche zu Leobschütz*, „Oberschlesien“, 6, 1907 – 1908.

³² T. Chrzanowski, M. Kornecki, op. cit.; M. Kutzner, *Racibórz...*

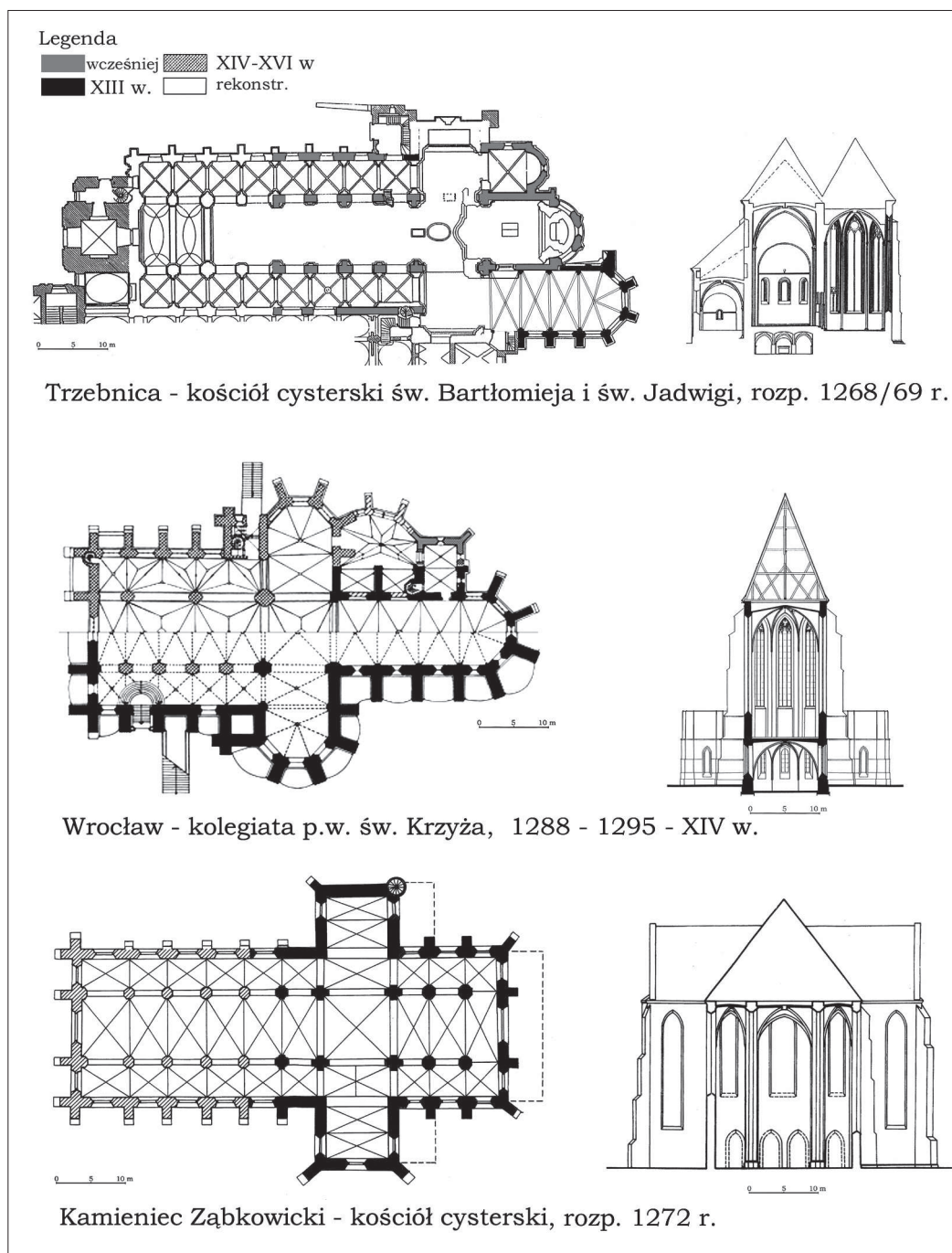
³³ M. Kutzner, *Racibórz...*, uważał, że układ okien w Raciborzu stał się wzorem dla twórców kościoła św. Krzyża we Wrocławiu. Trudno się z tym zgodzić, gdyż w kościele wrocławskim okna występują po jednym na osi między przyporami, których rozstaw wynika z układu sklepień dolnego kościoła.

³⁴ S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza*, Zielona Góra 1976, s. 143-147; H. Golasz (H. Kozaczewska-Golasz), *Lubsko, Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NPM*, Wrocław 1980, mpis w BDZ w Zielonej Górze.

³⁵ T. Kozaczewski, *Wielonawowe założenia sakralne w trzynastym wieku na Śląsku*, maszynopis 1991.

³⁶ Większość badaczy datę poświęcenia kolegiaty odnosi do prezbiterium. R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu*, Wrocław 1999, przypomniał, że zwornik na skrzyżowaniu dolnego transeptu ozdobiony był herbem ks. Mechtyldy, która wyjechała z Polski w 1290 r. po śmierci męża Henryka IV. Oznacza to zdaniem autorki niniejszego opracowania, że sklepienia w transepcie ukończono przed jej wyjazdem. E. Małachowicz, *Wrocławski zamek...*, stwierdził, że z powodu „niezbyt mocnego gruntu” od początku wznoszono cały obwód fundamentów wraz z korpusem. Także mury obwodowe całego kościoła dolnego powinny być realizowane równomiernie i zapewne zostały ukończone do 1295 r. oraz co najmniej prezbiterium górnego kościoła. S. Stulin, *Kolegiata p.w. Świętego Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit. s. 264-265; czas powstania prezbiterium określił na lata 1320-1330, „z wykorzystaniem reliktów wcześniejszej budowli”, a korpusu na lata 1340 – 1371.

³⁷ M. Kutzner, *Cysterska architektura...*, s. 86-88; H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Kościół pocysterski p.w. N.M. Panny w Kamieńcu Żąbkowickim*, Prace Nauk. IHASiT. PWr., Wrocław 1988, nr 19, seria Studia i Materiały nr 9, s. 235-276, rys. 42; E. Łużyńska, *Architektura średniowiecznych klasztorów...*, s. 121 i nn.

5. Kościoły zakonne i fundacje książęce z 2 poł. XIII w.
 5. Abbey churches and dukes' foundations from the second half of the 13th c.

kościół cysterski w Henrykowie. Cały kościół w Kamieńcu Ząbkowickim został przesklepiony. Jego wysokość jest zdecydowanie większa od wcześniejszych obiektów, ale niewiele niższa od elewacji prezbiterium kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu.

2. Konstrukcja i sklepienia

Konstrukcję kościołów tworzyły grube mury obwodowe, w większości obiektów z przyporami oraz arkady międzynawowe na filarach. Wyraźny jest

układ podłużny ścian konstrukcyjnych, powiązany z układem poprzecznym wzmocnionym przyporami, nawet w niektórych kościołach niesklepionych. W 1 połowie XIII w. przypory narożne umieszczano najczęściej na przedłużeniu ścian (Wrocław – kościół parafialny i kościół franciszkański). W kościele w Dzierżonowie występują po dwie przypory na środku ściany południowej i zachodniej, nie ma przypór narożnych. Tylko przy zachodniej fasadzie kościoła w Oleśnicy występują przypory diagonalne, prawdopodobnie najwcześniejsze wśród kościo-

łów halowych. W 1 ćwierci XIII w. mury korpusów nawowych nie były obciążone sklepieniami. W kościołach z 2 ćwierci i w 2 połowie XIII w. stosowano już sklepienia, ale tylko w korpusie kościoła franciszkańskiego we Wrocławiu układ konstrukcyjny ścian podłużnych został połączony z układem poprzecznym, które tworzyły łęki między przęsłami i przypory (il. 3 – 6). Pozostałe kościoły nie miały łęków jarzmowych, tylko żebra. Parcie ze sklepień nawy głównej i środkowej części naw bocznych przenosiły filary międzynawowe, a pozostałe parcie z naw bocznych – mury zewnętrzne wzmocnione przyporami. W kościołach zakonnych nie było przypór po stronie klasztoru.

Wnętrza halowych kościołów parafialnych z 1 połowy XIII w. w większości nie posiadały sklepień. Z zachowanych prezbiteriów tylko w kościele św. Wawrzyńca we Wrocławiu stwierdzono pozostałości dwuprzęsłowego sklepienia sześciodzielnego z gurtem, pilastrami i narożnymi słuźkami (il. 2). W miejscach, gdzie nie ma słuźek musiały być wsporniki, podobnie jak w prezbiterium kościoła parafialnego w Złotorzy, rozpoczętego w układzie bazylikowym z transeptem³⁸. W pozostałych farach sposób przekrycia części wschodniej nie jest znany.

Korpusy nawowe czterech wczesnych kościołów halowych najpewniej przekryte były stropami. W kościele św. Wawrzyńca we Wrocławiu zamierzano początkowo założyć sklepienie, na co wskazują półfilary łuku tęczowego ze słuźkami, jednak brak słuźek w pozostałych częściach budowli świadczy o rezygnacji ze sklepień. W kościele św. Andrzeja zachowały się gurdy na wschodniej ścianie korpusu oraz przypory w przedłużeniu tej ściany i zachodniej, nie ma słuźek ani innych śladów sklepień. W kościele w Dzierżonowie występują przypory, ale pozostałości tynku na poddaszu świadczą o przekryciu nawy bocznej stropem.

W 2 ćw. XIII w. rozpoczęto budowę kościoła franciszkańskiego św. Jakuba we Wrocławiu i kościoła cysterskiego w Henrykowie. W odróżnieniu od kościołów parafialnych budowle te, wznoszone dzięki fundacjom książęcym, prezentowały znacznie bogatszą architekturę. W obu kościołach całe wnętrza zamierzano przesklepić (il. 3, 6). W kościele

franciszkańskim długie trójprzęsłowe prezbiterium przekryte było trzema kwadratowymi przęsłami sklepienia sześciodzielnego, a przęsło wschodnie dodatkowo wydzielone gurtem pełniło funkcję apsydy. Słuźki narożne schodziły aż do posadzki, natomiast słuźki pośrednie były podwieszane³⁹. Z elementów tych zachowały się bazy słuźek oraz skute ciosy wsporników i słuźek. Pięcioprzęsłowy korpus nawowy przekryty był sklepieniami krzyżowo-żebrowymi o kwadratowych lub zbliżonych do kwadratu przęsłach w nawie głównej i prostokątnych przęsłach w nawach bocznych. Sklepienia w nawach bocznych opierały się na przyściennych półfilarach ze słuźkami. W nawie głównej prawdopodobnie zastosowano słuźki podwieszane⁴⁰. Ściany wzmocnione były wysokimi przyporami, na narożach w przedłużeniu murów, z wyjątkiem elewacji północnej, gdzie znajdował się klasztor.

W kościele w Henrykowie przęsła w nawie środkowej prezbiterium były prostokątne o proporcjach dwóch kwadratów, a w nawach bocznych – kwadratowe⁴¹. Nie można jednak w nawie środkowej wykluczyć sklepienia sześciodzielnego. Przęsło wschodnie jako część obejścia pozostałoby prostokątne. Zachowały się słuźki narożne, a między nimi wsporniki (il. 3). Mimo znacznej wysokości sklepień nie zastosowano przypór. Elementem utrzymującym system konstrukcyjny były kaplice otaczające partię wschodnią z trzech stron. W kaplicach sklepienia spoczywały na słuźkach, dobrze zachowanych po stronie południowej.

W kościołach parafialnych z 2 połowy XIII w. przypory występowały we wszystkich budowlach, na narożach najczęściej diagonalne, oprócz naroży wież w Głubczycach i południowej wieży w Złotorzy (il. 4). W kościołach sklepionych zachowano arkady międzynawowe, a układ konstrukcyjny był łączony podłużno – poprzeczny. Przęsła nawy środkowej w Grodkowie i Koźuchowie planowano zapewne prostokątne, w Złotorzy zrealizowano sklepienia krzyżowe o przęsłach prostokątnych w nawie środkowej i prawie kwadratowych w nawach bocznych (il. 7). W Głubczycach i Raciborzu wzniesiono korpusy dziewięciopolowe, w tym drugim obiekcie – nieco wydłużony. We wnętrzach układ poprzecz-

³⁸ Planowane sklepienie sześciodzielne zostało później wzniesione jako krzyżowe dwuprzęsłowe.

³⁹ T. Kozaczewski, *Pierwotny kościół franciszkański we Wrocławiu...*

⁴⁰ Zarys fundamentów filarów ośmiobocznych odsłoniętych przez C. Lasotę i J. Rozpędowskiego nie odpowiada formie

zachowanych półfilarów przyściennych ze słuźkami. Jeżeli powstały w tym samym czasie, to albo filary miały inny przekrój niż ich fundamenty, albo zmieniono koncepcję po wzniesieniu murów obwodowych.

⁴¹ wg rekonstrukcji T. Kozaczewskiego, *Pierwotne założenie...*

6. Henryków – kościół cysterski, nawa północna prezbiterium
6. Henryków – Cistercian church, northern nave and chancel

7. Złotoryja – kościół parafialny, wnętrze
7. Złotoryja – parish church, interior

ny konstrukcji podkreślają wiązki słupek, które występują w Złotoryi, Głubczycach i Trzebnicy (il. 8). Przęsła oddzielają łęki jarzmowe o profilu żebra. W Raciborzu we wcześniej wzniesionym prezbiterium znajdują się słuźki podwieszane, w korpusie pozostały wsporniki. Kaplica św. Jadwigi w Trzebnicy jest ostatnim obiektem halowym, w którym wiązki słupek podtrzymujące sklepienie sięgają do posadzki.

W prezbiterium kościoła św. Bartłomieja we Wrocławiu (1288 – 1290 r.) żebra sklepień wtapiają się w wieloboczne półfilary (il. 9). W transepcie oraz pozostałych wnętrzach dolnego i górnego kościoła wrocławskiej kolegiaty św. Krzyża zrezygnowano z rozczłonkowania ścian (il. 10, 11). Także w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim żebra wtapiają się w ściany (il. 12). Parcie ze sklepień w obu kościołach z 3 ćw. XIII w. przejmują wysokie przypory o kilku uskokach, na narożach transeptu w Kamieńcu Ząbkowickim poprowadzone przekątniowo.

3. Wnętrza

Kościół z 1 tercji XIII w. składały się z prostokątnego prezbiterium i korpusu nawowego połączonych otworem tęczowym. Tylko w odniesieniu do prezbiterium kościoła św. Wawrzyńca we Wrocławiu można odtworzyć układ wnętrza. Dwuprzęsłowe prezbiterium podzielone było parą pilastrów ze słuźkami, a kolejne słuźki znajdowały się w narożach (il. 2). Ta pionowa artykulacja została zmieniona jeszcze w XIII w.⁴², skuto pilastry, a ścianę pokryto tynkiem z imitacją układu cegieł. Korpusy nawowe przekryte stropami miały ściany wewnątrz gładkie, jedynie z oknami.

Proporcje wysokościowe we wrocławskim kościele franciszkańskim nie odbiegały od stosowanych w farach i wynosiły w nawie głównej 1:1,8. Jednak kościół przekryty sklepieniami prezentował się inaczej. Ściany otrzymały pionowe rozczłonkowanie w postaci półfilarów, lizen i słupek, na które spły-

⁴² C. Lasota, J. Piekalski, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu...*

8. Trzebnica, kaplica św. Jadwigi, wnętrze
8. Trzebnica, St. Hedwig Chapel, interior

9. Wrocław – kościół św. Bartłomieja, prezbiterium
9. Wrocław – Church of St. Bartholomew, chancel

10. Wrocław – kościół św. Bartłomieja, skrzyżowanie i północne ramię transeptu
10. Wrocław – Church of St. Bartholomew, crossing and the northern arm of the transept

wały żebra sklepienne. Wrażenie smukłości potęgowały wysokie okna umieszczone w każdym przęśle. Zdecydowanie wyższa miała być nawa środkowa w kościele cysterskim w Henrykowie, ale jej proporcje przekroju poprzecznego w stosunku do wcześniejszych obiektów były podobne. Ściany pozostawały prawdopodobnie gładkie, bez podziałów, ze słupkami tylko na narożach (il. 3, 6).

Od około połowy XIII w. artykulację pionową tworzyły wiązki podwieszonych słupek i wysokie okna ostrołukowe, które po raz pierwszy wśród kościołów halowych wystąpiły w prezbiterium kościoła w Grodkowie (il. 13). Wcześniej pojawiły się w prezbiterium katedry wrocławskiej rozpoczętej w 1242 r.

W pełni przesklepione zostały kościoły parafialne z 2 poł. XIII w. w Złotorzy i Głubczycach (il. 7,

11. Wrocław – kolegiata św. Krzyża, prezbiterium
11. Wrocław – Collegiate Church of the Holy Cross, chancel

14). W obu kościołach na ścianach występują wiązki cylindrycznych słupek oraz wysokie okna, nadające wnętrzu charakter gotyku klasycznego. W Złotorzy wszystkie filary korpusu posiadają wiązki słupek. W Głubczycach filar krzyżowy i przekształcone półfilary wschodnie korpusu zaopatrzone w słupek, pozostałe są ośmioboczne, wydłużone podłużnie⁴³. Dziewięcioprześłowe wnętrze kościoła w Głubczycach jest przestronne, z szeroko rozstawionymi filarami. Natomiast w Złotorzy w nawie głównej przeszła są prostokątne, a w wąskich nawach bocznych - kwadratowe. Mimo gęsto rozstawionych fi-

larów, dzięki wąskim, dobrze oświetlonym nawom bocznym także odnosi się wrażenie przestronności wnętrza. Proporcje nawy głównej są bliskie dwóch kwadratów, w Złotorzy trochę niższe. Te dwa kościoły miały po dwie zachodnie wieże. W Złotorzy ich wnętrza stanowiły przedłużenie naw. W Głubczycach szerokości wież były mniejsze niż szerokości naw bocznych. Ich wnętrza łączyły się wysokimi arkadami, ale nie tworzyły spójnej całości.

Pionową artykulację słupekami i bardzo wysokimi oknami zastosowano w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy, będącej zapewne pierwszym etapem

⁴³ K. Barczyńska, *Architektura sakralna Śląska z lat 1268-1320*, praca doktorska, mpis 2006 r., zinterpretowała różnice jako

zmianę koncepcji - pierwotny kościół planowano z transeptem, zamienionym na wschodnie przeszła korpusu.

12. Kamieniec Ząbkowicki – kościół cysterski, wnętrze prezbiterium
 12. Kamieniec Ząbkowicki – Cistercian church, chancel interior

przebudowy kościoła cysterskiego na halowy (il. 8). W nieukończonym prezbiterium także występuje służka narożna, ale brak jest kolejnych służek na widocznym fragmencie ściany podłużnej, gdzie znajdują się sedilla. Kaplica św. Jadwigi będąca wspaniałym przykładem gotyku klasycznego jest równocześnie ostatnim przykładem rozczłonkowania wnętrza służkami. Późniejsze są tylko w kościołach w Głubczycach, Złotorzy i Jaworze⁴⁴, których korpusy wcześniej rozpoczęte budowano dłużej.

Prawdopodobnie w 2 połowie XIII w. powstał korpus kościoła parafialnego w Raciborzu (il. 15). Dziewięciopole wewnątrz posiada przęsła lekko prostokątne o układzie podłużnym. Ściany wnętrza są gładkie, z dwoma oknami pomiędzy przyporami. Niewątpliwie rozwiązanie to, z występującymi tylko w tym kościele dwoma oknami w przęśle, miało służyć lepszemu oświetleniu wnętrza o szerokich nawach bocznych.

Dwa kościoły halowe rozpoczęte w 4 ćw. XIII w. – kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu⁴⁵ i kościół cy-

⁴⁴ Kościół parafialny w Jaworze rozpoczęto w 2 poł. XIII w., ale filary i układ przestrzenny pochodzą z początku XIV w. i z tego powodu obiekt umieszczony został wśród kościołów czternastowiecznych.

⁴⁵ Wprawdzie halowy korpus nawowy pochodzi z początku XIV w., ale jego proporcje wynikają z proporcji i wielkości przyjętych w prezbiterium, stanowią kontynuację koncepcji z końca XIII w.

13. Grodków – kościół parafialny, wewnątrz prezbiterium
13. Grodków – parish church, chancel interior

sterski w Kamieńcu Ząbkowickim – mają wnętrza zdecydowanie wyższe i smuklejsze w proporcjach, zwłaszcza w Kamieńcu. Ściany wewnątrz są bez podziałów, jedynie z wysokimi oknami, a żebra sklepienne wtapiają się wysoko w mury (il. 11, 12). Zrealizowano w nich wnętrza według nowej koncepcji, kontynuowanej w XIV w.

4. Elewacje

Elewacje podłużne kościołów parafialnych z 1 poł. XIII w., zwieńczone dość wysokimi dachami, początkowo były gładkie, ale już we wrocławskim kościele św. Andrzeja ujęte zostały w narożne przypory (il. 2). W kościele św. Wawrzyńca we Wrocławiu prezbiterium otrzymało dodatkowe przypory na osi ściany, wielkości i rozmieszczenie okien nie są znane. Wyjątkowo w kościele w Dzierżonowie nie ma przypór narożnych, tylko pośrednie, okna nie zachowały się (il. 16). W cysterskim kościele w Henrykowie, rozpoczętym ok. 1230 r. elewacje prezbiterium otoczonego kaplicami miały gładkie ściany podzielone dużymi oknami (il. 16). Sięgały

one wysoko aż pod gzyms (we wnętrzu do strefy sklepiennej) i schodziły tak nisko, jak im na to pozwalały kaplice. Prawdopodobnie dolne partie okien były niewidoczne od zewnątrz, gdyż zasłaniał je dwuspadowy dach nad kaplicami. W 2 ćw. XIII w. w kościele franciszkańskim we Wrocławiu w elewacjach występowały przypory rozmieszczone w dużych odległościach, a między nimi okna zajmujące górną połowę ścian. W części wschodniej przypory wydzielają tylko prostokątną apsydę z dwoma oknami od południa, a w prezbiterium okna usytuowano dość gęsto na tle gładkiej ściany (il. 16).

Prezbiteria kościołów parafialnych z 2 poł. XIII w. miały ściany rozczłonkowane przyporami, między którymi znajdowały się wysokie okna maswerkowe (il. 17). Budowle nakrywały wysokie dachy dwuspadowe. W Grodkowie przy prezbiterium od południa wzniesiono niską zakrystię, a na osi elewacji południowej usytuowano otwartą kruchtę. Parafialny kościół w Lubsku (il. 17) z 2 poł. XIII w. z wieżą wbudowaną do wnętrza korpusu został przebudowany w końcu XIII w. Korpus nawowy zachował mury bez przypór, w których wykonano duże dwudzielne okna gęsto rozmieszczone. Z prostokątnego prezbiterium pozostała tylko ściana wschodnia z przyporami diagonalnymi. Można przypuszczać, że posiadało ono także elewacje podłużne rozczłonkowane przyporami z oknami jak w korpusie.

Prezbiteria w Głubczycach i Raciborzu były wydłużone i zakończone wielobocznie (il. 18). Była to istotna zmiana w porównaniu z prezbiteriami prostokątnymi, zarówno w bryle jak i w elewacji. W Złotorzy prezbiterium z wieloboczną apsydą i transept pochodziły z pierwszego okresu budowy 1211 – 1230. Prezbiterium miało ściany gładkie z wysoko usytuowanymi dwudzielnymi oknami. Apsyda ozdobiona była blendami arkadowymi na kolumienkach, po których pozostała głowica.

W elewacji południowej korpusu nawowego w Złotorzy wykonano szerokie trójdzielne okna wypełniające niemal całą szerokość przestrzeni między przyporami (il. 18). W Głubczycach okna są mniejsze i węższe niż w Złotorzy. W Raciborzu wybrano inne rozwiązanie – po dwa wąskie i wysokie okna w każdym przęśle między przyporami. W Głubczycach, Złotorzy i Raciborzu po stronie zachodniej wznosiły się wieże. W dwóch pierwszych obiektach ich mury pozbawione były przypór. Wieże były podzielone gzymsami na kilka pięter i dochodziły do wysokości korony murów korpusu lub kalenicy

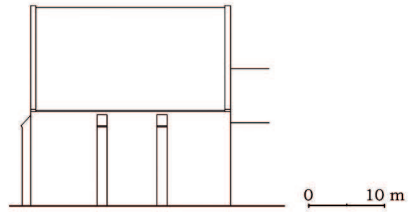
14. Głubczyce – kościół parafialny, wnętrze
14. Głubczyce – parish church, interior

15. Racibórz – kościół parafialny, wnętrze
15. Racibórz – parish church, interior

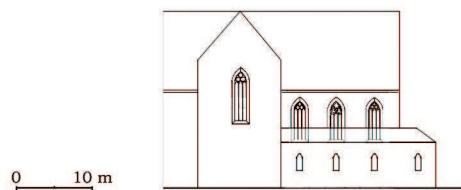
Dzierżonów - kościół parafialny

Dzierżonów

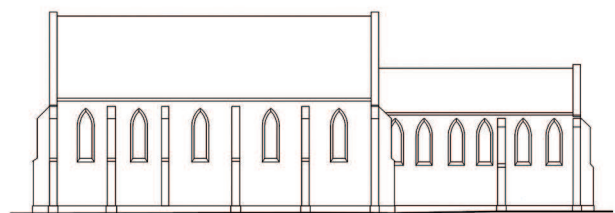
Henryków - kościół cysterski

Henryków

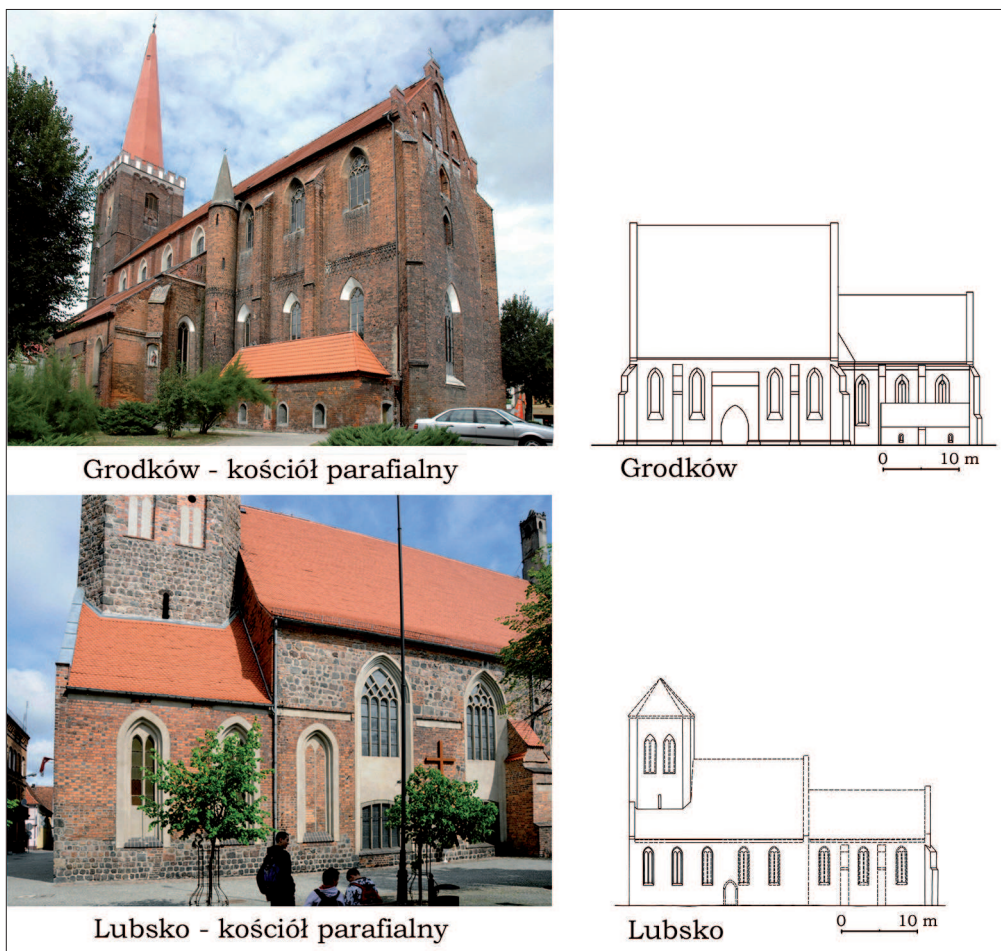

Wrocław - kościół franciszkański

Wrocław - kościół franciszkański

16. Widoki kościołów i rekonstrukcje elewacji podłużnych z XIII w.
 16. Church views and reconstructions of longitudinal elevations from the 13th c.

17. Widoki kościołów i rekonstrukcje elewacji podłużnych z XIII w.
17. Church views and reconstructions of longitudinal elevations from the 13th c.

dachu. W Raciborzu mury wież wzmocnione były przyporami na przedłużeniu ścian.

Wysokość elewacji kościołów parafialnych w ciągu 2 połowy XIII w. zmieniła się niewiele, natomiast w fundacjach książęcych, począwszy od kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy, nastąpił znaczny wzrost wysokości (il. 19). W Trzebnicy, we wrocławskiej kolegiacie św. Krzyża i w Kamieńcu Ząbkowickim przypory są gęsto rozmieszczone, a okna zajmują całą przestrzeń między nimi. Pozostawiona cokołowa część ściany jest niewielka, proporcjonalnie do wysokości długich okien maswerkowych.

Możliwe do odtworzenia **elewacje wschodnie** były dwóch rodzajów – z prezbiterium zakończonym ścianą prostą lub wielobokiem⁴⁶. Szeroka elewacja w Henrykowie zwieńczona trójkątnym szczytem miała zapewne wysoko umieszczone duże okno na osi i mniejsze, niżej położone okna po bokach. W ścianie kaplic znajdowały się małe

okna. W Grodkowie elewacja wschodnia prezbiterium ujęta w przypory diagonalne i zwieńczona trójkątnym szczytem miała jedno wysokie okno na osi. W ścianach wschodnich korpusu nawowego także znajdowały się wysokie okna. W późnym gotyku prezbiterium podwyższono o jedną kondygnację, podwyższono także korpus nawowy. Elewacja wschodnia w Kamieńcu Ząbkowickim miała wyższe proporcje, podzielona była przyporami na trzy przęsła, na osi których umieszczono szerokie i wysokie okna. Szczyt elewacji został zmieniony w baroku.

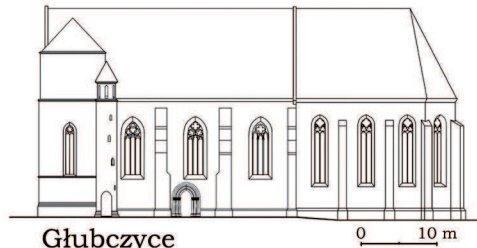
Elewacje prezbiteriów wielobocznych w Głubczycach, Raciborzu, Trzebnicy i we Wrocławiu – kolegiata św. Krzyża rozczłonkowane były wysokimi, gęsto rozmieszczonymi przyporami, między którymi znajdowały się wysokie okna.

Fasady zachodnie można podzielić na dwie grupy – bezwieżowe i z wieżami. We wczesnych koś-

⁴⁶ Pomijamy część wschodnią kościoła w Złotorzy należąca do pierwszego, nieukończonego etapu kościoła bazylikowego.

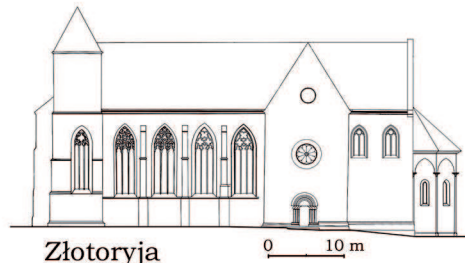
Głubczyce - kościół parafialny

Głubczyce

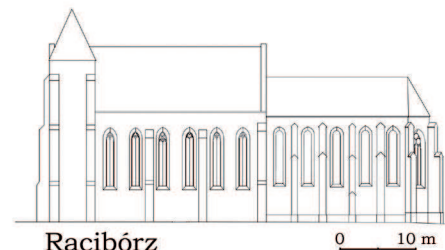
Złotoryja - kościół parafialny

Złotoryja

Racibórz - kościół parafialny

Racibórz

18. Widoki kościołów i rekonstrukcje elewacji podłużnych z XIII w.
18. Church views and reconstructions of longitudinal elevations from the 13th c.

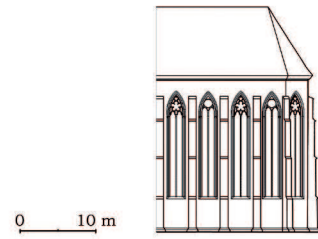
ciolach fasady zwieńczone były trójkątnymi szczytami, niewydzielonymi, i ujęte po bokach przez przypory. Tylko w Dzierżoniowie wprowadzono przypory pośrednie, a nie ma narożnych. Na osi znajdował się portal, a nad nim mogło być okno. W kościele w Oleśnicy fasada była bezwieżowa, ale posiadała niewielkie ryzality imitujące niskie wieże sięgające do wysokości korony murów korpusu⁴⁷.

Fasady dwuwieżowe w Złotoryi i Głubczycach podzielone były gzymsami na piętra. Środkowa część zwieńczona była trójkątnym szczytem, a po bokach wznosiły się wieże, początkowo niezbyt wysokie. W Złotoryi wcześniejsza wieża południowa doprowadzona została tylko do wysokości korony murów korpusu nawowego, a późniejsza północna otrzymała o jedno piętro więcej. Wieże były ryzali-

⁴⁷ H. Kozaczewska-Golasz, *Miejskie kościoły...*

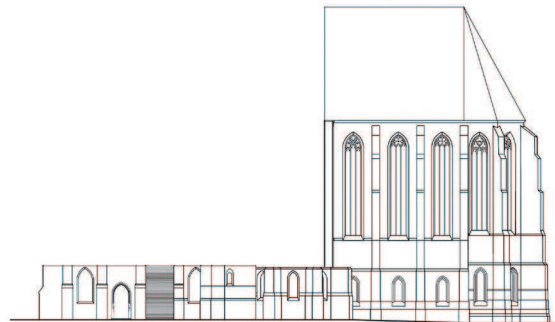
Trzebnica - kaplica św. Jadwigi

Trzebnica

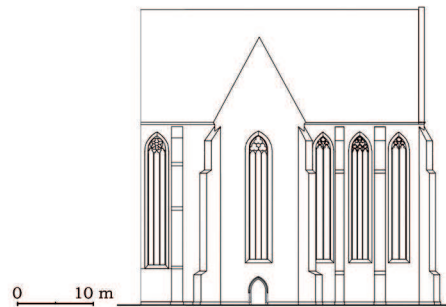
Wrocław - kolegiata św. Krzyża

Wrocław - kolegiata

Kamieniec Ząbkowicki - kościół cysterski

Kamieniec Ząbkowicki (bez kaplic)

19. Widoki kościołów i rekonstrukcje elewacji podłużnych z XIII w.
19. Church views and reconstructions of longitudinal elevations from the 13th c.

towo wysunięte, południowa bez przypór, a północna z silnymi przypór. W Głubczycach wieże pozbawione są przypór, do wysokości murów korpusu mają dwa piętra. Na osi elewacji umieszczono portal ryzalitowy, a nad nim ostrołukowe okno. Szczyt został zmieniony w neogotyku.

5. Detale architektoniczne i rzeźbiarskie

Do detali architektonicznych należą: głowice i bazy filarów, elementy związane ze sklepieniami – żebra, służki, wsporniki i zworniki oraz okna i portale. Dekoracja rzeźbiarska występuje w głowi-

cach filarów i słupek, we wspornikach słupek, zwornikach i portalach.

Filary

W ciągu XIII w. wzniesiono kilka typów filarów. W żadnym z kościołów parafialnych z 1 połowy XIII w. nie zachowały się podpory międzynawowe, w kościołach zakonnych zostały przebudowane. We wrocławskim kościele św. Jakuba, sądząc po przyściennych półfilarach ze słupek, planowano filary czworoboczne⁴⁸ lub krzyżowe ze słupekami. Jednak zachowane fundamenty pod filary są ośmioboczne⁴⁹. Prawdopodobnie w trakcie budowy korpusu nawowego, już po wzniesieniu ścian podłużnych zmieniono koncepcję i wzniesiono filary ośmioboczne ze słupekami podwieszonymi⁵⁰. Z pierwszego etapu budowy kościoła bazylikowego w Złotori pochodzą filary skrzyżowania. Są one krzyżowe niesymetryczne, z półkolumnami po stronie arkady tęczowej i słupekami w trzech narożach. Stoją na bazach attykowych z żabkami, na wysokich profilowanych cokołach. Głowice są gładkie kielichowe, z profilowanym wysokim gzymsem.

W kościele cysterskim w Henrykowie filary były bardzo zróżnicowane: w prezbiterium występują filary prostokątne, kwadratowe i krzyżowe przy obojściu, przy kaplicach – półfilary ze słupekami, na skrzyżowaniu – filary krzyżowe ze słupekami, a w pierwszym przęśle korpusu małe wydłużone filary krzyżowe oraz ośmioboczne. Część filarów zmieniła kształt i dekorację w okresie przebudowy barokowej, dodano lizeny z głowicami. Najlepiej zachowały się półfilary w prezbiterium, które posiadały niskie bazy z pojedynczym wałkiem i żabkami, ale nie posiadały strefy głowic, występujących jedynie przy słupekach.

Wśród kościołów z 2 połowy XIII w. filary zachowały się w czterech obiektach. W korpusie nawowym kościoła parafialnego w Złotori występują trzy pary filarów międzynawowych o planie prostokąta podłużnego z wiązkami 5 słupek na osi dłuższego boku i z pojedynczymi słupekami na osi krótszego boku. Filary posiadają kilkupoziomowe bazy na cokołach, koliste i wieloboczne przy słupekach, a zwieńczone są wysokimi głowicami kielichowymi. Filary podwieżowe są masywniejsze, o planie

krzyżowym niesymetrycznym ze słupekami w narożach i na osi ramienia po stronie filarów międzynawowych oraz półkolumną większej średnicy po stronie nawy głównej.

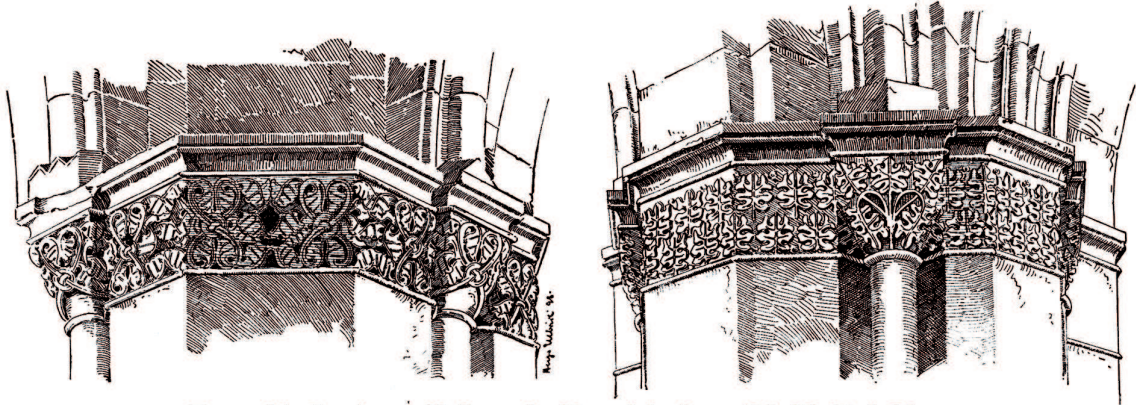
W kościele parafialnym w Głubczycach znajdują się trzy rodzaje filarów (il. 20). Filary łuku tęczowego, nieco zmienione w trakcie przebudowy w XIX w., to filary krzyżowe o wielobocznie zakończonych ramionach, ze słupekami w narożach. Cokół jest dość wysoki, a głowice stanowią oddzielony wałeczkiem górny fragment filara, pokryty delikatną płaskorzeźbioną dekoracją roślinną w postaci palmet, zwieńczony gzymsem o profilu wklęsłym. Jedynie słupek otrzymały głowice o formie kielichowo-blokowej, które pokryto podobną jak na filarze dekoracją płaskorzeźbioną, obecnie pozłacaną, i zwieńczono identycznym gzymsem. Południowo wschodni filar korpusu jest także krzyżowy ze słupekami, ale niesymetryczny. Od strony wschodniej i północnej posiada zakończenia wieloboczne jak filar skrzyżowania, a od południa i zachodu ramiona są prostokątne. Szerokość ramienia zachodniego jest zdecydowanie większa i odpowiada pełnej szerokości następnego filara, ośmioboczego. Cokół i głowica tego filara otrzymały podobne formy, jak w filarach tęczowych, różni je ornament liściasty, w którym występują liście dębu. Trzy pozostałe filary są ośmioboczne, o planie wydłużonym podłużnie. Formy cokołu i głowic są podobne do wyżej opisanych, różnią się dekoracją roślinną, w której umieszczono winną latorośl.

W kościele cysterskim w Kamieńcu Żąbkowickim w starszej części wschodniej występują trzy rodzaje filarów – ośmioboczne w prezbiterium, krzyżowe na skrzyżowaniu i pierwsza para filarów korpusu nawowego (il. 21). Filary ośmioboczne prezbiterium mają bazy talerzowe na niskich cokołach oraz oryginalnie rozwiązana strefę górną. Od strony naw w ścianę filara wtapiają się żebra sklepienne. Na wysokości arkad bok filara został powiększony do rozmiarów odpowiadających filarowi skrzyżowania. Filary skrzyżowania otrzymały przekrój krzyżowy, wydłużony wzdłuż osi kościoła, z ramionami o ściętych narożach. Spoczywają na wysokich cokołach z niewielką bazą. U nasady łąków międzynawowych ściecia narożne w ramionach filarów zostały wyrównane

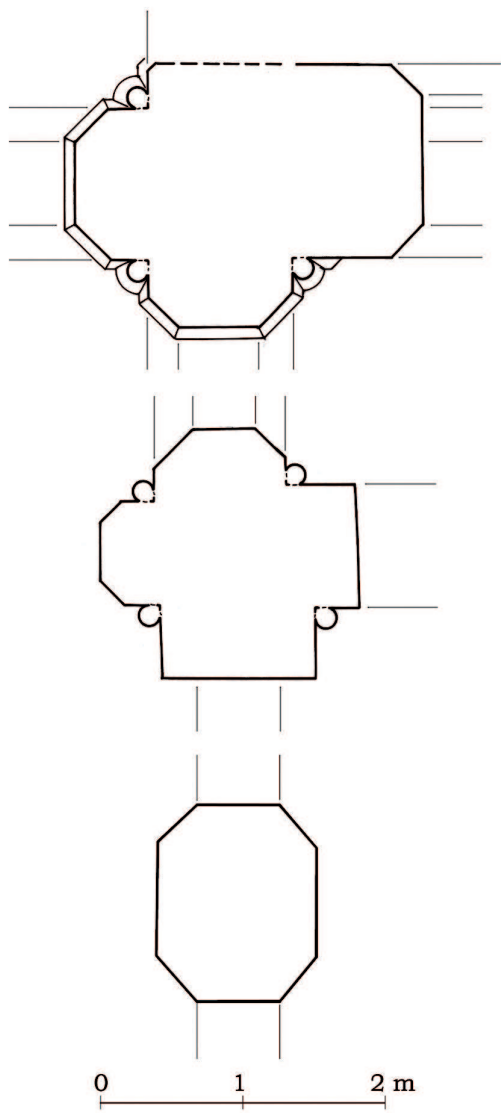
⁴⁸ Wg rekonstrukcji T. Kozaczewskiego, *Pierwotny kościół franciszkański...*

⁴⁹ C. Lasota, J. Rozpędowski, *Rozwój przestrzenny kościoła franciszkanów...*

⁵⁰ Filary ośmioboczne występowały w II fazie kolegiaty głogowskiej, pochodzącej z 2 ćw. XIII w., wg T. Kozaczewski, *Głogów średniowieczny do końca XIII w., Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006, s. 66, 67, 73.

Rysunki głowic wg H. Lutsch, Verzeichnis..., Bd. VI. Taf. 23

20. Głubczyce – kościół parafialny, filary korpusu nawowego
 20. Głubczyce – parish church, nave pillars

odcinkową wklęsłą do planu prostokątnego i wyżej przechodzą w łęk. Nie ma strefy głowic, tylko w ich miejscu – podcięcia narożne. Między ramionami filarów na całej wysokości znajdują się mniejsze elementy prostokątne o ściętych narożach, które w górze przechodzą w łęki towarzyszące arkadom.

Pierwsza para krzyżowych filarów korpusu posiada przekrój mniejszy, nie tak wydłużony jak filary skrzyżowania, bez narożnych elementów prostokątnych. Od strony arkad ramiona zakończone są odpowiednio do filarów ośmiobocznych korpusu nawowego, a w pozostałych są szersze, prostokątne o lekko ściętych narożach. Ramiona od strony korpusu płynnie przechodzą w arkady, w innych występuje zmiana profilu u nasady arkad, jak w sąsiednich filarach. Żebra sklepienne wtapiają się w filary w niewielkich odstępach od siebie. Baza spoczywa na wysokim cokole.

Filary skrzyżowania w kościele św. Bartłomieja we Wrocławiu mają układ krzyżowy z lekkimi ścięciami na narożach. Ich podstawę tworzy niski cokół. Bez strefy głowic profilowanie przechodzi na gury ze wszystkich czterech stron, szerokie w linii arkad międzynawowych i węższe w linii łuku tęczowego.

Sklepienia i ich detale

Prezbiteria i nawy kościołów przekryte były sklepieniami sześciodzielnymi i krzyżowymi z żebrami, rozdzielone łękami lub żebrami jarzmowymi. Sklepienia sześciodzielne znajdowały się w kościołach św. Wawrzyńca (św. Elżbiety) i w kościele franciszkańskim we Wrocławiu oraz w prezbiterium kościoła parafialnego w Złotoryi. W żadnym z kościołów nie zachowały się, dowodem ich istnienia są wsporniki i słuźki.

Najstarsze wśród kościołów halowych sklepienia krzyżowo-żebrowe zachowały się transepcie kościoła parafialnego w Złotoryi oraz w południowej kaplicy kościoła cysterskiego w Henrykowie (il. 7).

W sklepieniach powstałych w ciągu XIII w. występują żebra, które można podzielić na cztery grupy pod względem kształtu przekrojów (il. 22 - 24):

1. profile zakończone wałkiem i gruszkowe (Złotoryja, Henryków, Głubczyce, Grodków, Trzebnica),

2. profile prostokątne z narożnikami fazowanymi lub profilowanymi (Henryków – kaplica, Wrocław – św. Bartłomieja, Kamieniec Ząbkowicki),
3. profile trapezowe z pojedynczą wklęsłą (Grodków),
4. profile dwuwklęsłowe (Złotoryja – łęk międzynawowy, Wrocław – św. Bartłomieja, prezbiterium, transept).

Żebra w kluczach w większości połączone były zwornikami. Posiadały one formy talerzowe z dekoracją roślinną lub rzeźbioną, w Złotoryi w formie pełnych rzeźb, a w kościele św. Bartłomieja we Wrocławiu w postaci tarcz herbowych⁵¹.

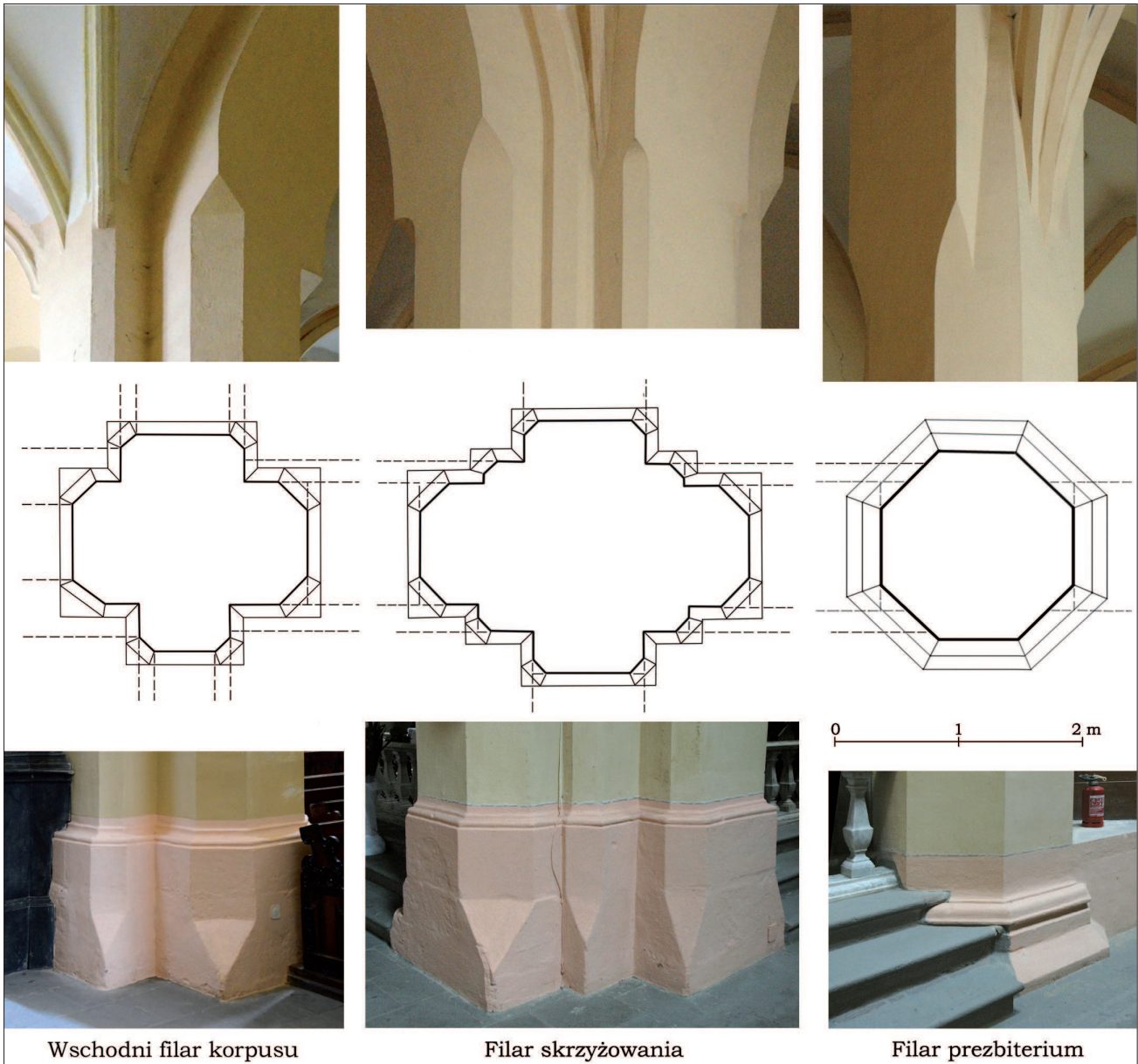
Żebra sklepienne opierały się na głowicach słuźek, wspornikach lub wtapiały w ściany i filary. W prezbiteriach wrocławskich kościołów św. Wawrzyńca i franciszkańskim św. Jakuba z 1-2 ćw. XIII w. żebra sklepien sześciodzielnych spływały na słuźki narożne oraz na wsporniki⁵². W korpusie kościoła franciszkańskiego we Wrocławiu w nawach bocznych przeszła oddzielone były łękami jarzmowymi, które spoczywały na półfilarach, a żebra spływały na słuźki o bazach talerzowych z jednym dużym wałkiem i dwoma małymi. Całość razem z półfilarem opierała się na profilowanym cokole. Słuźki wschodnie w narożu ścian miały dodatkowy pilaster.

W kaplicy południowej prezbiterium kościoła cysterskiego w Henrykowie żebra spływają na cylindryczne słuźki, które stoją na bazach attyckich z żabkami, z przyplaszczonym dolnym torusem, a zwieńczone zostały głowicami kielichowymi o różnych dekoracjach roślinnych. W nawach bocznymi kościoła w Henrykowie występują narożne słuźki (obmurowane) o głowicach kielichowych i kielichowoblokowych z profilowanym gzymsem, mają bazy talerzowe na niewysokich plintach. W środkowej części ściany umieszczono wsporniki geometryczne (il. 6, 22).

W 3 ćw. XIII w. żebra sklepienne opierały się na słuźkach schodzących do posadzki oraz na słuźkach podwieszonych i wspornikach. W kościele parafialnym w Złotoryi w korpusie nawowym żebra w nawach opierają się na wiązkach pięciu słuźek przy filarach i przy ścianach zewnętrznych. Niewielkie bazy talerzowe spoczywają na kilkupoziomowych

⁵¹ Zwornik na skrzyżowaniu z herbem księżnej Mechtyldy nie zachował się. Musiał powstać przed 1290 r., gdy księżna wyjechała z Polski po śmierci męża księcia Henryka IV, a wraz z nim sklepienia transeptu.

⁵² Podobne rozwiązanie wystąpiło w prezbiterium kościoła parafialnego w Złotoryi z końca 1 ćw. XIII w.

Wschodni filar korpusu

Filar skrzyżowania

Filar prezbiterium

21. Kamieniec Ząbkowicki – kościół cysterski, filary
21. Kamieniec Ząbkowicki – Cistercian church, pillars

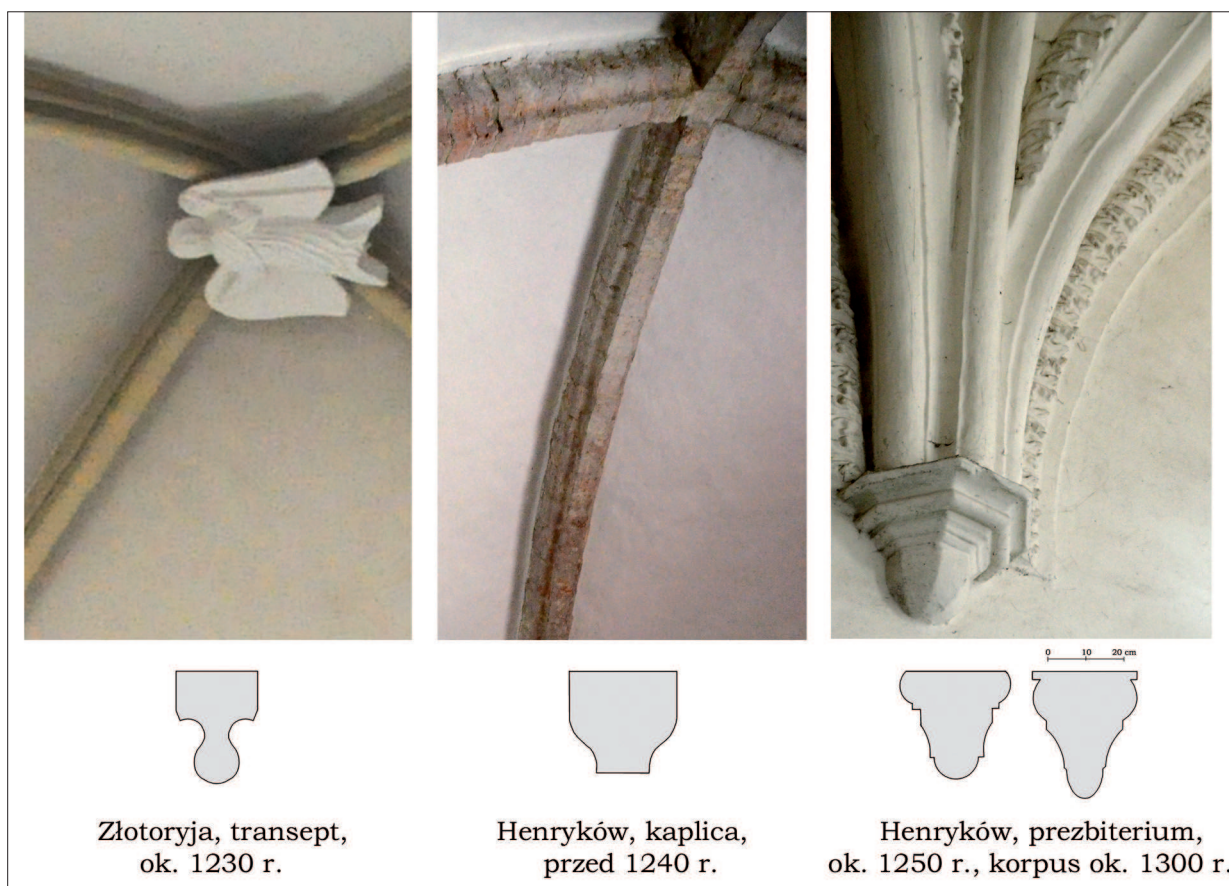
cokołach kolistych lub wielobocznych. Głowice są wysokie kielichowe, w nawie południowej z dodatkową dekoracją liściastą. W kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy po trzy słuźki tworzą wiązki oparte na wielobocznych cokołach z bazami talerzowymi. Głowice pokrywa ażurowa dekoracja liściasta i wieńczy niewysoka wieloboczna płyta.

Trzecim obiektem ze słuźkami do posadzki jest kościół parafialny w Głubczycach (il. 14). Słuźki występują w dwóch filarach krzyżowych oraz przy ścianach podłużnych. Pojedyncze słuźki i wiązki słuźek oparto na pilastrach, niektóre o ściętych, wklęsłych narożach. Bazy talerzowe stoją na dość wysokich cylindrycznych cokołach. Głowice słuźek

są kielichowe, oprócz kilku koszykowych, wszystkie pokryto zróżnicowaną dekoracją liściastą, obecnie pozłacaną. Żebra na filarach krzyżowych i narożne nie opierają się bezpośrednio na głowicach, lecz na kostkach graniastych lub o profilu żebra.

W niskim wnętrzu prezbiterium kościoła św. Bartłomieja we Wrocławiu żebra wtapiają się w wieloboczne półfilary (il. 9).

W dwóch kościołach wystąpiły słuźki podwieszane - w prezbiteriach kościołów parafialnych w Grodkowie i Raciborzu (il. 25). W pierwszym z nich wiązki słuźek o dwóch kondygnacjach zwieńczone zostały rozbudowanymi głowicami o dekoracji roślinnej z wysokim dwupoziomowym gzymsem.

22. Żebra sklepienne i gurdy
22. Vault ribs and straining arches

Górne wiązki słupek opierają się na wspornikach geometrycznych lub roślinnych, otaczających dolną pojedynczą słupek o większej średnicy. Wsporniki tych słupek są geometryczne lub z maskami. Cały zespół słupek umieszczono na tle pilastra odpowiednio podciętego od dołu⁵³. W Raciborzu wiązki trzech słupek otrzymały wysokie gładkie główce kielichowe oraz wsporniki oddzielone wałeczkiem, które są odpowiednio podciętymi elementami trzonów.

W ostatniej ćwierci XIII w. nie stosowano wsporników ani słupek, żebra zostały nieco przedłużone w dół, podcięte i wtopiły się w ścianę (il. 26). W kościele św. Krzyża we Wrocławiu w skośnej płaszczyźnie podcięcia żebra otrzymały dekoracyjne żłobkowanie. W Kamieńcu Ząbkowickim dość nieporadnie wtopiono żebra w powierzchnię filarów (il. 21).

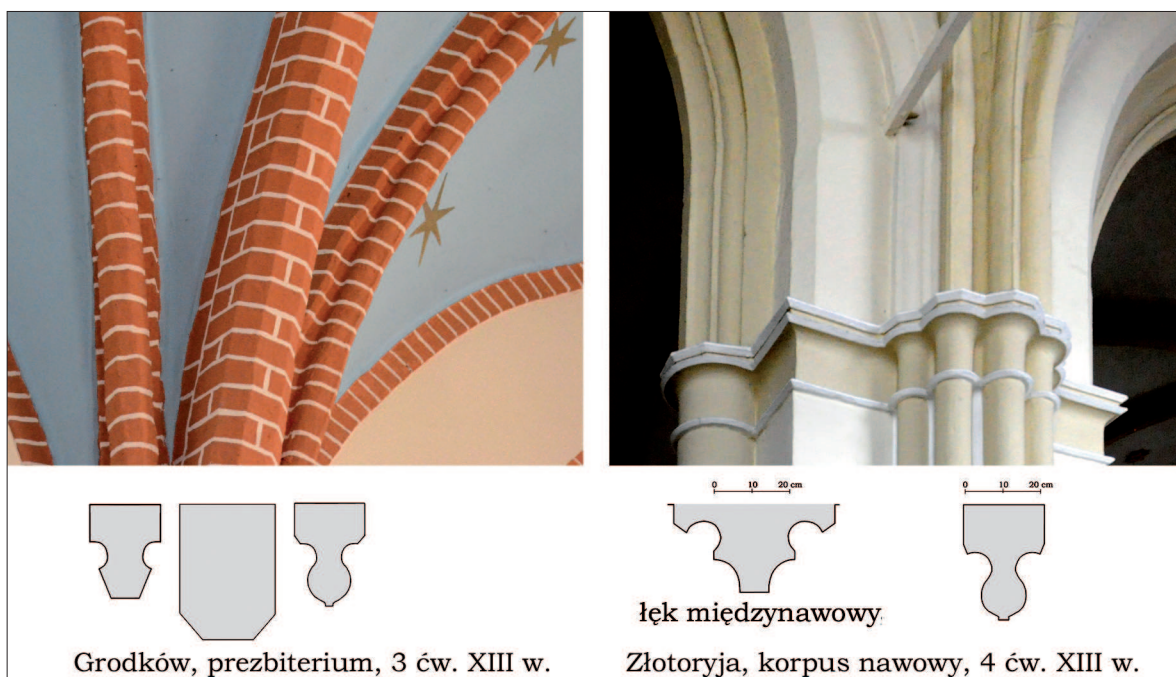
Okna

W kościołach zachowanych w pełnej wysokości znajdują się okna maswerkowe. Ich wielkości i formy są bardzo zróżnicowane⁵⁴. Pod względem kompozycyjnym można je podzielić na centralne i kilkupoziomowe. Najstarsze okna dwudzielne zachowały się w prezbiterium kościoła parafialnego w Złotoryi. Laskowanie zakończono ostrołukami, a w podłuczcu znajduje się niewielkie koło.

Bogaty zestaw okien maswerkowych z końca 2 ćw. XIII w. znajduje się w kościele w Henrykowie. W ramionach transeptu występują okna dwudzielne z maswerkem centralnym z kołem i trójliściem. Pozostałe okna trójdzielne otrzymały maswerki o kompozycji kilkupoziomowej. Składają się na nią: trójliście otwarte, 3 koła i wieloliście koliste zamknięte.

⁵³ M. Kornecki uważał, że słuźki w Grodkowie wykazują związki z wzorami cysterskimi, a ich dekoracje powstały pod wpływem katedry wrocławskiej z około 1270 r. Wg T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Śląska Opolskiego...*, s. 34.

⁵⁴ H. Kozaczewska-Golasz, H. Golasz-Szołomicka, *Od kolumny do maswerku w oknach kościołów śląskich w pierwszej połowie XIII w.*, „Architectus”, nr 1 (23), Wrocław 2008 r., s. 29-40; H. Golasz-Szołomicka, *Longitudinal tracery Windows in Silesian churches from the second half the 13th century*, „Architectus”, nr 1 (27), Wrocław 2010 r., s. 15-22.

23. Żebra sklepienne i gurdy
23. Vault ribs and straining arches

W dostępnym oknie zachodnim południowego ramienia transeptu laskowanie wykonano z kształtek ceglanych. Maswerk pokryty tynkiem najpewniej także jest ceglany.

W oknach w Grodkowie i Raciborzu z 3 ćw. XIII w. występują podobne kompozycje kilkupoziomowe. Natomiast w oknach w kościołach Złotoryi i Trzebnicy wykorzystano pięcioliść w kompozycji centralnej i czteroliście w układzie dwupoziomowym. Okna w tych kościołach mają dodatkowo profilowane ościeża. Zdecydowanie większe i o bardziej złożonej kompozycji są okna z 4 ćw. XIII w. w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu i w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim. Przekroje laskowań zakończone są formą kolistą, wieloboczną lub wieloboczną o formie wydłużonej, sprawiającej wrażenie wielkiej smukłości. Na uwagę zasługuje fakt, że w jednej elewacji występowały okna o różnej kompozycji i o różnym przekroju laskowań już od 2 ćw. XIII w.

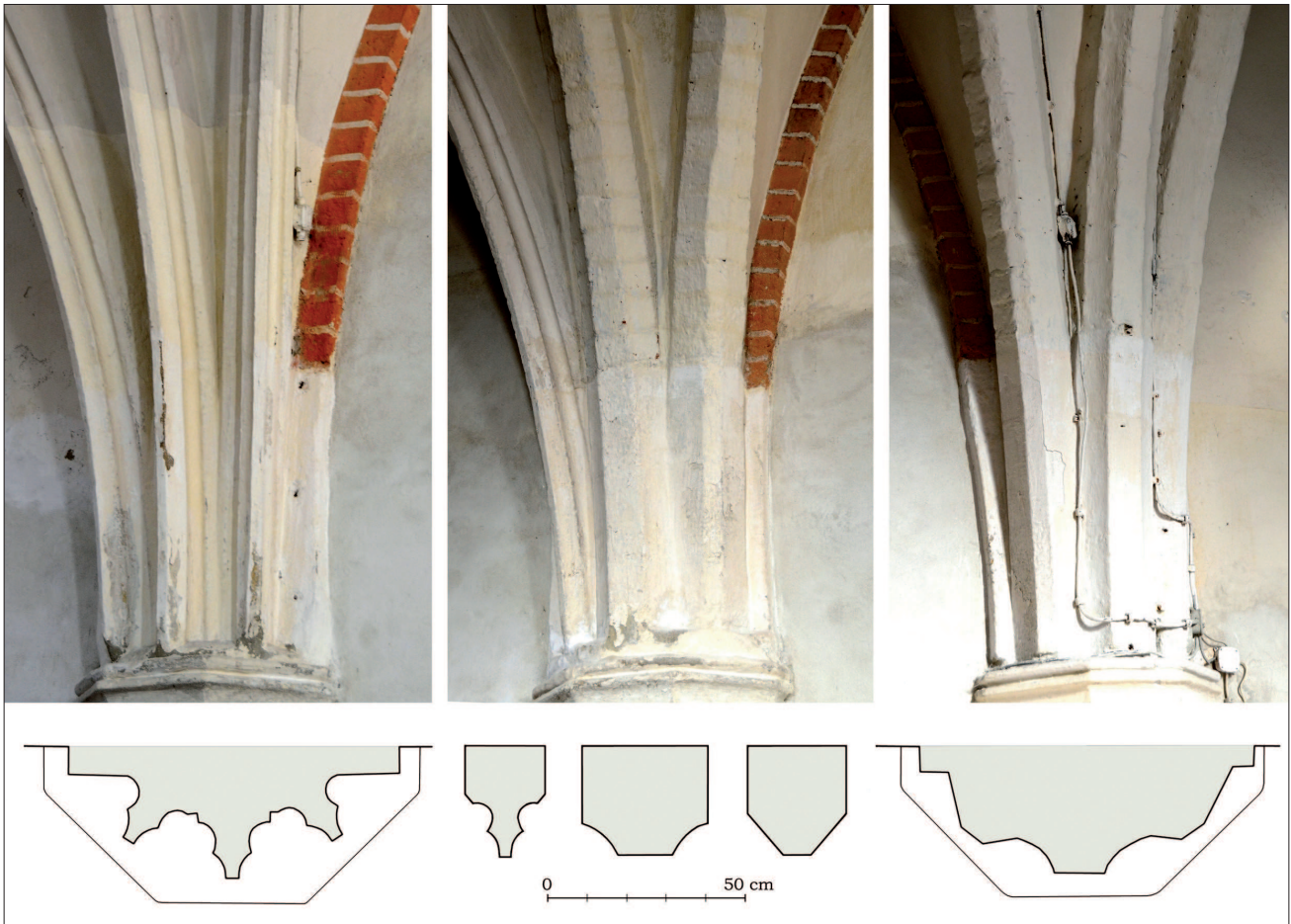
Portale

Portale zachowały się w 8 kościołach halowych oraz w transepcie kościoła parafialnego w Złotoryi, który rozpoczęto jako bazylikowy. Wśród 12 portali dwa są węgarrowe, jeden uskokowy, cztery –

uskokowe z kolumnkami i pięć – rozczłonkowanych⁵⁵. Najstarsze portale uskokowe z kolumnkami zachowały się w Złotoryi z okresu 1220-1225, z których północny jest portalem ryzalitowym ostrołukowym, z trójkątnym szczytem. Ryzalit portalu południowego został skuty. Drugi zachowany portal ryzalitowy zwieńczony wimpergą znajduje się w elewacji zachodniej kościoła w Głubczycach i pochodzi z 3 ćw. XIII w. Portal południowy tego kościoła miał niewielki ryzalit zakończony ostrołukiem. Wymienione portale miały strefę głowic o dekoracji roślinnej oraz strefę baz dla całych ościeży.

Około 1230 r. w portalu zachodnim w Dzierżoniowie, uskokowym z kolumnkami, kolumnki bez strefy głowic przechodzą w wałki archiwolty. Podobnie było nieco później być może w Koźuchowie oraz w Kamieńcu Ząbkowickim. Portal w Grodkowie z około 1250 r. jest pierwszym wśród kościołów halowych z ościeżami rozczłonkowanymi. Po bokach ościeży znajdowały się kamienne głowy ludzkie. Rozczłonkowane ościeża mają także portale w Głubczycach, Trzebnicy i Kamieńcu Ząbkowickim. W portalu w Trzebnicy prowadzącym z kaplicy św. Jadwigi do prezbiterium zachował się dwustronny tympanon figuralny.

⁵⁵ T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale...*

24. Wrocław – kościół św. Bartłomieja, żebra w prezbiterium
 24. Wrocław – Church of St. Bartholomew, ribs in the chancel

6. Kościoły halowe na tle bazylikowych

W XIII w. wzniesiono lub rozpoczęto budowę 11 kościołów bazylikowych. Wśród nich było pięć kościołów parafialnych, jedna katedra, jedna kolegiata i cztery kościoły cysterskie (il. 27, 28). Kościoły parafialne oraz kościół cysterski w Trzebnicy rozpoczęto w 1 tercji XIII w. Cztery kościoły rozpoczęto w 2 ćw. XIII w., a tylko przebudowę kościoła cysterskiego w Lubiążu prowadzono w 2 połowie XIII w. Wszystkie kościoły miały wydłużone korpusy o trzech nawach rozdzielonych gęsto rozmieszczonymi filarami. Stosunek szerokości nawy bocznej do głównej był zbliżony do 1 : 2. W pięciu kościołach nawy boczne i prezbiterium z 1 tercji XIII w. zakoń-

czony były apsydami półkolistymi lub wielobocznymi. Wielobok najwcześniej pojawił się w kościele parafialnym w Złotoryi⁵⁶, a potem w kolegiacie w Głogowie⁵⁷, w której fundamenty przygotowano dla apsydy półkolistej, a później zmieniono kształt na wieloboczny⁵⁸. W kościele parafialnym św. Mikołaja w Głogowie apsyda północna była półkolista, a południowa – półkolista w środku i wieloboczna od zewnątrz⁵⁹. Prostokątne zamknięcie naw bocznych najwcześniej wystąpiło w kościele parafialnym w Sobótce, datowanym przed 1225 r., a prezbiterium zakończono w tym kościele półkolistą apsydą⁶⁰.

Wśród kościołów halowych z XIII w. nie występują apsydy naw bocznych, wszędzie zamknięto je ścianami prostymi. We wrocławskim kościele

⁵⁶ H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Trzynastowieczny kościół N.P. Marii w Złotoryi...*, rys. 27.

⁵⁷ T. Kozaczewski, *Głogów średniowieczny do końca XIII w. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006.

⁵⁸ Podobna zmiana formy apsydy nastąpiła we wrocławskim kościele św. Idziego, T. Kozaczewski, *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, „KAIU”, t. XVII, z. 2, Warszawa 1972, s. 103-132.

⁵⁹ S. Kowalski, *Romańska bazylika św. Mikołaja w Głogowie*, Prace LTN, Komisja Historii VII, z. 3, Zielona Góra 1970, s. 49-62.

⁶⁰ J. Hawrot, *Odkrycie budowli romańskiej w Sobótce*, „Ochrona Zabytków” 2, 1949, s. 155-159; H. Kozaczewska-Golasz, *Miejskie kościoły...*

Racibórz - prezbiterium

Grodków - prezbiterium

25. Służki podwieszane
25. Suspended attached shafts

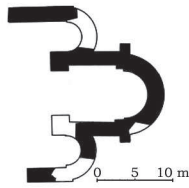

Wrocław - św. Bartłomieja,
nawa główna

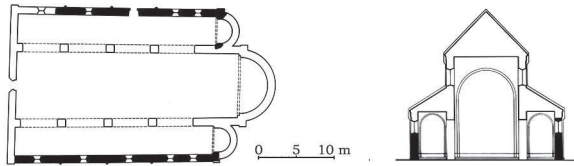
Wrocław - św. Krzyża,
prezbiterium

Kamieniec Ząbkowicki,
pn nawa prezbiterium

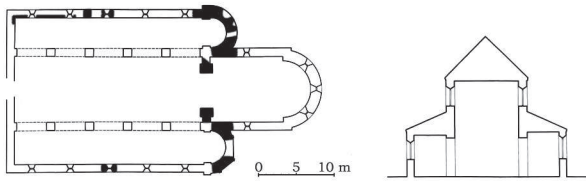
26. Osadzenie żeber
26. Ribs' bases

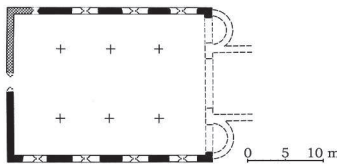
Głogów - kolegiata I, k. XII lub pocz. XIII w.

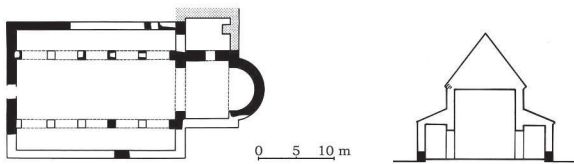
Środa Śl. - kościół parafialny, 1200 - 1225 r.

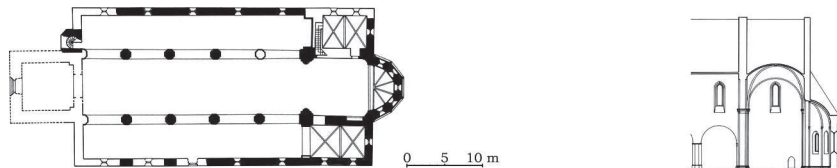
Głogów - św. Mikołaja, 1230 - 1240

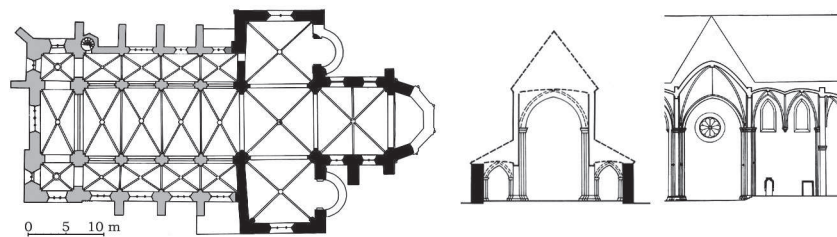
Namysłów - k. paraf., przed 1233 r.

Sobótka - św. Jakuba, przed 1225 r.

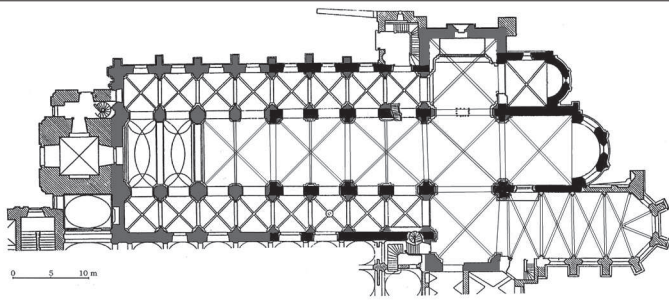

Głogów - kolegiata II, 1 ćw. - 1255 r.

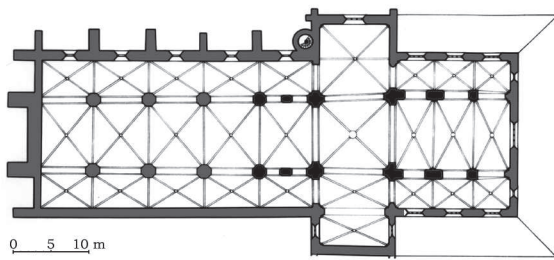
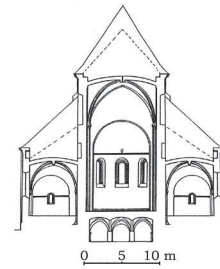

Złotoryja - k. paraf., prezbiterium i transept 1211 - 1230

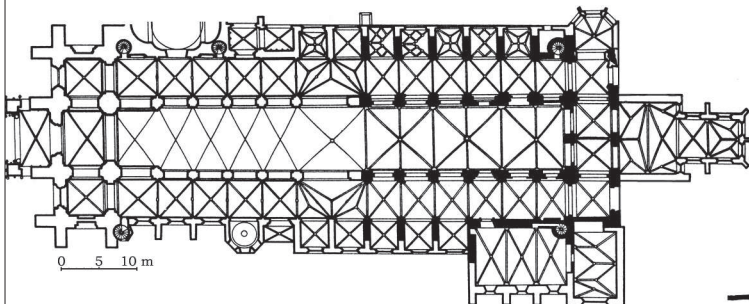
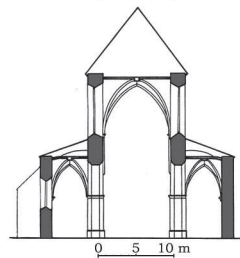
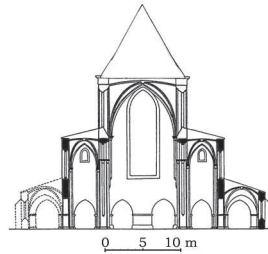
27. Kościoły bazylikowe z XIII w. rys. Autorki oraz wg: J. Hawrota, S. Kowalskiego i T. Kozaczewskiego
 27. Basilica churches from the 13th c., elaboratet by the Author and according to J. Hawrot, S. Kowalski, T. Kozaczewski

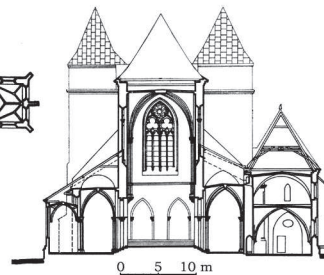
Trzebnica - kościół cysterski św. Bartłomieja i św. Jadwigi, 1202 - 1219 (1230)

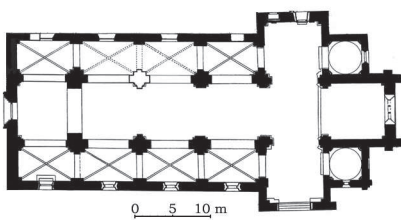
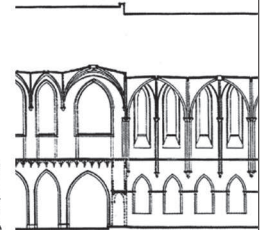
Henryków - kościół cysterski 1222 - 1300

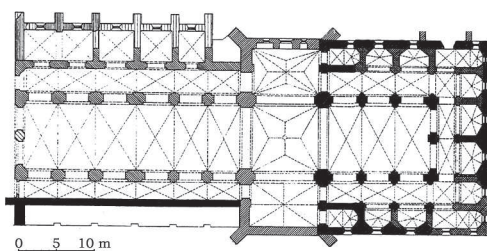
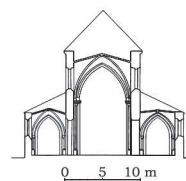
Wrocław - katedra, prezbiterium 1244 - 1272

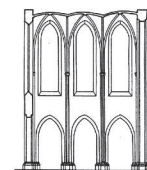
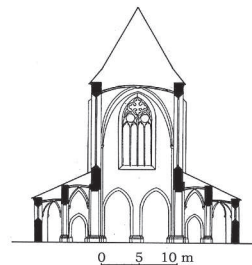
Przekrój przez prezbiterium

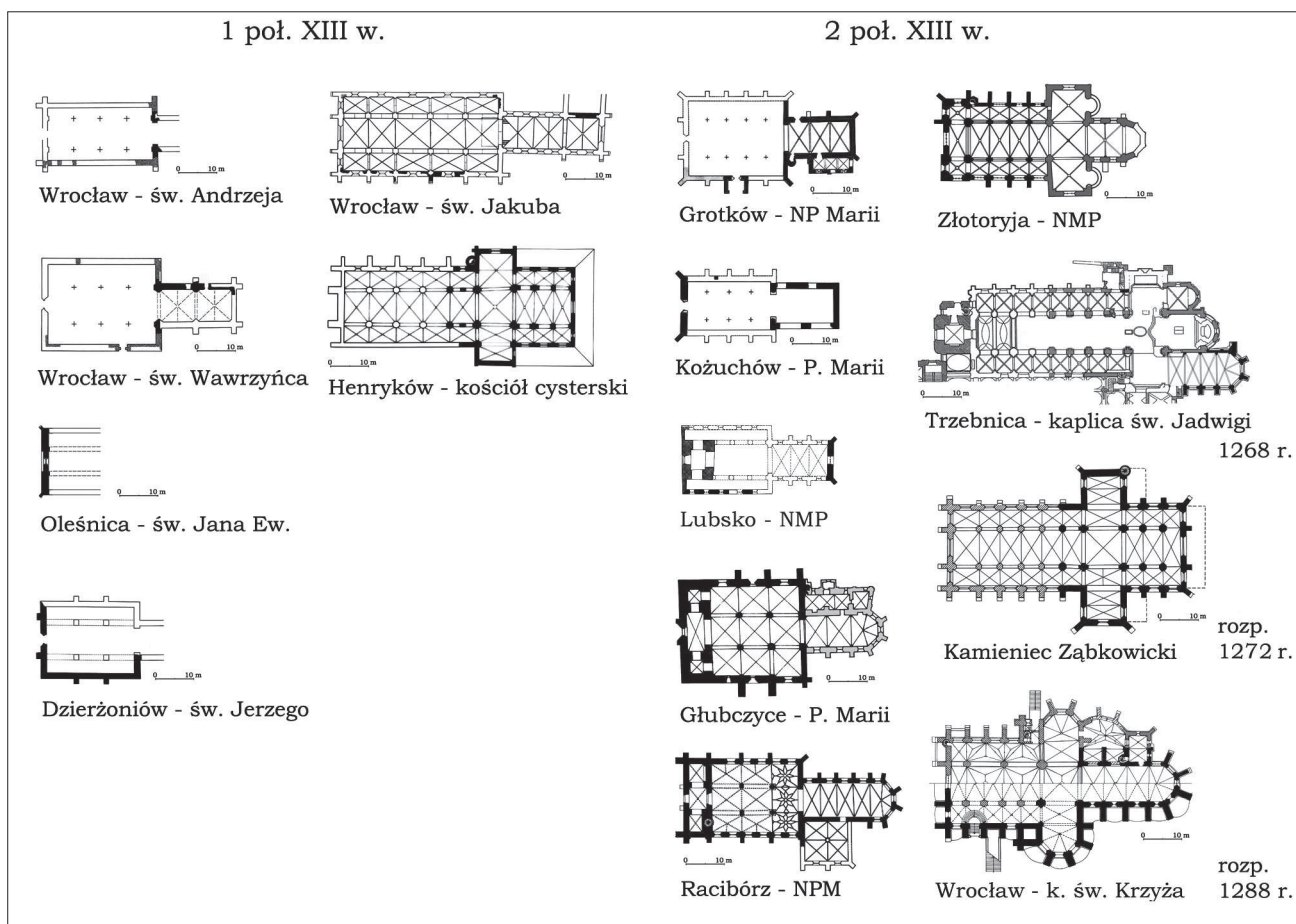
Rudy Raciborskie - kościół cysterski, 2 ćw. XIII w.

Lubiąż - kościół cysterski, prezbiterium 2 poł. XIII w., korpus 1 poł. XIV w.

28. Kościoły bazylikowe z XIII w. rys. wg: H. Tintelnota, T. Kozaczewskiego, K. Barczyńskiej, E. Małachowicza, E. Łużyńskiej, Z. Świechowskiego
 28. Basilica churches from the 13th c., according to H. Tintelnot, T. Kozaczewski, K. Barczyńska, E. Małachowicz, E. Łużyńska, Z. Świechowski

29. Kościoły halowe z XIII w., zestawienie rzutów
29. Hall churches from the 13th c., projections matching

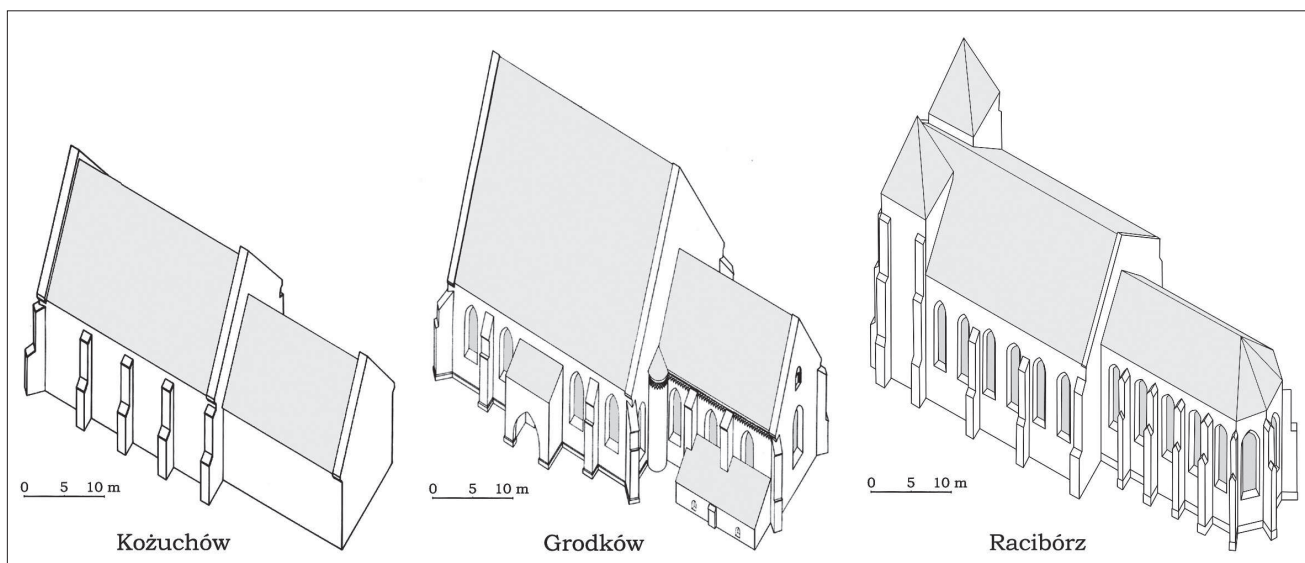
św. Wawrzyńca także prezbiterium było prostokątne, bez apsydy. W innych kościołach z 1 połowy XIII w. prezbiteria nie zachowały się.

W 2 połowie XIII w. nie wznoszono już kościołów parafialnych o układzie bazylikowym. Rozpoczęty układ bazylikowy w Złotoryi zamieniono na halowy. Natomiast kościół cysterski w Henrykowie rozpoczęty jako halowy po 1241 r. kontynuowano jako bazylikowy.

Niektóre kościoły bazylikowe posiadały transepty i wieże. Transepty wystąpiły w jednym kościele parafialnym w Złotoryi oraz w kościołach cysterskich. Kościoły w Henrykowie i Lubiążu otrzymały bazylikowe obejścia z kaplicami. Prezbiterium katedry wrocławskiej również było trójnawową bazyliką z prostokątnym obejściem oraz wieżami na jego wschodnich narożach. Rozwiązaniem części wschodniej wyróżnia się kościół w Rudach Raciborskich, który ma prostokątne prezbiterium i przy transepcie po jednej prostokątnej kaplicy z każdej strony⁶¹.

Wnętrza kościołów przekrywano stropami i sklepieniami. Stan zachowania bazylikowych kościołów parafialnych nie pozwala na określenie sposobu ich przekrycia. Wyjątek stanowi kościół w Złotoryi, w którym założono sklepienie sześciopodzielne na słupkach i wspornikach w prezbiterium oraz sklepienia krzyżowe w transepcie z żebrami spływającymi na słupki. Na skrzyżowaniu klucz sklepienia jest bardzo podniesiony, od góry wygląda ono jak sklepienie klasztorne. Sklepieniami przekryte zostały wszystkie kościoły cysterskie i katedra wrocławska. Sklepienia sześciopodzielne na słupkach założono w kościele trzebnickim. W katedrze wrocławskiej sześciopodzielne sklepienia nawy głównej spoczywają na wspornikach, a krzyżowe sklepienia naw bocznych – na słupkach sięgających do posadzki. W kościele w Rudach Raciborskich przeszła nawy głównej są prawie kwadratowe, w nawach bocznych – podłużne prostokątne, wszystkie przekryte sklepieniami krzyżowo – żebrowymi ze słupkami, rozdzielonymi łękami jarmowymi. Poza wczesnym kościołem w Trzebnicy

⁶¹ E. Łuzyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich...*

30. Kościoły halowe z XIII w., bryły
30. Hall churches from the 13th c., bodies

cy tylko w Rudach występują łęki jarzmore. Łęki, podobnie jak detale architektoniczne wskazują na wcześniejsze powstanie tego kościoła⁶², niż dopiero po 1258 r., gdy pojawiła się wzmianka dotycząca klasztoru cysterskiego w Rudach. Kościół mógł być wzniesiony dla innego zakonu, potem przejęty przez cystersów, podobnie jak działo się to w Trzebnicy.

W kościołach halowych sklepienie sześciopiętrowe wystąpiło tylko w prezbiterium kościoła franciszkańskiego we Wrocławiu, zapewne planowano je także w halowym prezbiterium kościoła cysterskiego w Henrykowie. W korpusie kościoła franciszkańskiego założono już sklepienia krzyżowe z żebrami, które w nawach bocznych opierały się na słupkach z pilastrami podtrzymującymi gurty. Pozostałe kościoły halowe z 2 połowy XIII w. otrzymały sklepienia krzyżowo – żebrów.

Elewacje kościołów bazylikowych nie posiadały przypór, natomiast w kościołach halowych stosowano przypory od początku XIII w.

Kościół bazylikowy dzieli się na dwie wyraźnie różniące się grupy. Jedną tworzą kościoły parafialne, w których kontynuowano romańskie układy trójpręślowe, a nowością były ostrołuki zamiast romańskich łęków pełnych. Kościół w Trzebnicy budowany początkowo dla innego zakonu, a przejęty przez cysterkę także miał układ trójpręślowy. Do drugiej grupy można zaliczyć kościoły cysterskie, w których

począwszy od Henrykowa występowało trójnawowe prezbiterium z obejściem i kaplicami. Ten układ zastosowano w katedrze wrocławskiej, bez kaplic, ale z dwiema wschodnimi wieżami.

Kościół halowy parafialny i franciszkański od początku XIII w. otrzymały prostokątne zakończenie naw bocznych i zapewne prezbiterium, a ich mury podparte były przyporami. Była to nowa koncepcja kościoła gotyckiego na Śląsku. Kolegiata wrocławska i cysterski kościół w Kamieńcu Ząbkowickim rozpoczęte w ostatniej ćwierci XIII w. stanowią nowy etap gotyku, kontynuowanego w XIV w.

Podsumowanie

Wiek XIII to okres szybkiego rozwoju architektury sakralnej od wczesnogotyckiej, przez krótką fazę gotyku zwanego klasycyzmem, do gotyku rozwiniętego⁶³ w końcu stulecia. Układ halowy otrzymało 9 kościołów parafialnych, 4 kościoły zakonne oraz kolegiata (il. 29). Kościoły parafialne miały krótkie 3 – 4 przęsłowe korpusy, z wyjątkiem kościołów w Grodkowie i Złotorzy, gdzie było po 5 przęseł. Do połowy XIII w. prezbiteria tych kościołów miały plan prostokątny, nawy boczne zamknięte były od wschodu ścianami prostymi, a kościoły nie posiadały wież.

W rozpoczętym ok. 1232-1234 r. kościele franciszkańskim św. Jakuba we Wrocławiu powtórzono

⁶² T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale...*

⁶³ Określanego jako gotyk redukcyjny.

prostokątny rzut prezbiterium i korpusu nawowego, ale o bardziej wydłużonych proporcjach. Nowy układ przestrzenny zamierzano zastosować w cysterskim kościele w Henrykowie, rozpoczętym około 1230 r. Układ halowy miało otrzymać trójnawowe prezbiterium, zakończone od wschodu ścianą prostą, otoczone prostokątnymi kaplicami. Po 1241 r. zmieniono koncepcję na bazylikową, podwyższając nawę środkową.

Mury zewnętrzne kościołów z 1 poł. XIII w. podparte były przyporami, mimo, że korpusy nawowe pozostawały bez sklepień. Prawdopodobnie sklepienie były tylko prezbiteria, co można sądzić po jedynym lepiej zachowanym prezbiterium kościoła św. Wawrzyńca we Wrocławiu. Sześcioboczne sklepienie oparte było na słupkach w narożach wnętrza, przy pilastrach w środku ścian podłużnych oraz na wspornikach. We wrocławskim kościele franciszkańskim przesklepiony był także korpus nawowy, żebra spływały na ścianach na pilastry ze słupkami w narożach. W Henrykowie sklepienia miały się opierać na narożnych słupkach i pośrednich wspornikach.

W prezbiterium kościoła parafialnego w Grotkowie rozpoczętym około 1250 r. żebra spływają na wiązki słupek podwieszonych, dwupoziomowych, o dekoracyjnych głowicach. Nieco wcześniej po 1244 r. wiązki słupek podwieszonych zastosowano w prezbiterium katedry wrocławskiej w nawie środkowej⁶⁴. Bryła kościoła w Grotkowie wzbogacona została o zakrystię i otwartą kruchtę (il. 30). Wcześniej zakrystia z czasów budowy została stwierdzona tylko we wrocławskim kościele św. Wawrzyńca.

3 ćw. XIII w. przyniosła wzbogacenie bryły i wnętrza kościołów parafialnych (il. 29, 30). Zmieniono zakończenie wschodnie prezbiterium z prostokątnego na trójboczne (Głubczyce, Racibórz), a korpusy nawowe otrzymały po dwie wieże zachodnie (Złotoryja, Głubczyce, Racibórz). Nie tylko prezbiteria, ale także korpusy nawowe przekrywano sklepieniami krzyżowo-żebrowymi. Stosowano różne sposoby podparcia żeber: w Złotoryi – wiązki słupek schodzących do posadzki; w Głubczycach rozpoczęto budowę jednego filara krzyżowego ze słupkami, ale kolejne wzniesiono ośmioboczne wydłużone bez słupek, przy ścianach pozostawiono wiązki słupek. Natomiast w prezbiterium w Raciborzu zastosowano słupki podwieszane, a w korpusie zrezygnowano ze słupek na rzecz wsporników.

W 1268-1269 r. rozpoczęto przebudowę kościoła cysterskiego w Trzebnicy od kaplicy św. Jadwigi, która otrzymała wewnątrz rozczłonkowane gęsto rozmieszczonymi wiązkami słupek schodzących do posadzki. Jednak w rozpoczętym nieco później, w 1272 r. kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim całkowicie zrezygnowano ze słupek – żebra wtapiają się w ściany lub w filary. Jeszcze w dolnym kościele kolegiaty św. Krzyża w prezbiterium występują półfilary, ale w transepcie, przesklepionym do 1290 r. i korpusie dolna powierzchnia ścian pozostała bez rozczłonkowań, żebra wtapiają się w ściany, podobnie jak w górnym prezbiterium, ukończonym w 1295 r.

W końcu XIII w. nastąpiło wyraźne odejście od klasycznego rozczłonkowania słupkami, które zapoczątkowane zostało w prezbiterium katedry wrocławskiej. Ten specyficzny dla architektury śląskiej sposób kształtowania wnętrza, odmienny od gotyku klasycznego doprowadził do czternastowiecznego gotyku rozwiniętego.

Na zewnątrz mury kościołów halowych od 1 ćw. XIII w. posiadały przypory, które nadawały im charakter gotycki (il. 30). Ich bryły początkowo oszczędne, o prostokątnych zamknięciach, w 3 ćw. stulecia wzbogaciły się o wielobocznie zakończone prezbiteria oraz o dwie wieże zachodnie. Wzrastała wysokość elewacji, ilość przypór i wielkość okien. Kościoły rozpoczęte w 4 ćw. XIII w. we Wrocławiu i Kamieńcu Ząbkowickim prezentują rozbudowane, rozczłonkowane, wysokie bryły gotyku rozwiniętego.

Bibliografia

Architektura gotycka w Polsce, red. T. Mroczko i M. Arsyński, Katalog Zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.

K. Barczyńska, *Architektura sakralna Śląska z lat 1268-1320*, praca doktorska, mpis 2006.

T. Broniewski, T. Kozaczewski, *Pierwotny kościół św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej „KAIU”), Warszawa 1967, t. XII, z. 1, s. 3-22.

L. Burgemeister, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1930, cz. I.

H. Busch, *L'art roman du sain Empire*, Paris 1963.

T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974.

G. Dechio, G. v. Bezolt, *Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes*, Stuttgart 1892.

⁶⁴ Plan prezbiterium katedry wrocławskiej z prostokątnym prezbiterium z obejściem nawiązywał do rzutu kościoła cysterskiego w Henrykowie, ale układ przestrzenny i artykulacja wnętrza

były odmienne. W nawie środkowej były słupki podwieszane i galeryjka wzorowana na katedrach włoskich, a w nawach bocznych – słupki do posadzki, nawiązujące do francuskiego gotyku klasycznego.

Miasto	Kościół	Prezbiterium	Korpus nawowy	Szer. nawy głównej	Wys. nawy głównej	Szer. nawy bocznej	Transept	Proporcje przekroju nawy gł.	Wieża	Czas powstania korpusu
Dzierżoniów	k. paraf.	szer. 7,50	x 23,10	7,50	n. b. 12	ok. 3,30	nie ma	1 : 1,8	-	ok. 1230
Głubczyce	k. paraf.	8,40 x 19,50	23,45 x 23,50	7,35	14,30	6,85	nie ma	1 : 1,94	2 zach.	3 ćw. XIII
Grodków	k. paraf.	8,15 x 16,15	x 21,10	8,70		4,30	nie ma	1 : 1,4	-	1250 □ XV
Henryków	k. cyst.	Szer. 26,64	bazylika	9,47	ok. 17	4,14	jednonaw.	1 : 1,8	-	2 ćw. XIII
Kamieniec Ząbkowicki	k. cyst.	19,70 x 16,30	19,70 x 36,30	8,65	23,60	4,70	9,10 x 37,70	1 : 2,73	-	4 ćw. XIII, 1 poł. XIV
Koźuchów	k. paraf.	8,70 x 15,10	12,50 x 21,65	ok. 6	10,30	ok. 2	nie ma	1 : 1,7	-	2 poł. XIII
Lubsko	k. paraf.	ok. 4,80 x ok. 8,50	17,35 x ok. 12,5	10,70	13,20	3,25; 3,40	nie ma	1 : 1,23	zach.	k. XIII
Oleśnica	k. paraf.	-	szer. 15,20	5,20	ok. 11,20	3,70	nie ma	1 : 2,15	-	1 ćw. XIII
Racibórz	k. paraf.	7,55 x 20,75	15,40 x 26,10	4,70	13,45	4,10	nie ma	1 : 2,86	2 zach.	2 poł. XIII
Trzebnica	k. cyst.	-	-	ok. 8	17,30	8,90	romański	1 : 1,94	-	1268/69
Wrocław	św. Wawrzyńca	7,80 x 18,60	20 x 28	ok. 8		4,60 3,90	nie ma		-	1/2 ćw. XIII
Wrocław	św. Andrzeja	szer. ok. 7	14 x 28	ok. 7		2,10	nie ma		-	1 ćw. XIII
Wrocław	k. franc.	8,55 x 22,05	20,05 x 40,10	8,20	ok. 14,60	ok. 4	nie ma	1 : 1,8	-	1232 □ 1257
Wrocław	św. Bartłomieja	9,40 x 24,00	21,00 x 23,00	9,40	7,05	4,80	9,30 x 34,80		pd-w. pn-w.	1288 – 1290 1 ćw. XIV
	św. Krzyża	9,75 x 24,20	21,50 x 23,80	8,80	18,40	4,70; 4,95	9,30 x 34,80	1 : 2,09	pd-w. pn-w.	1288 – 1295 1 poł. XIV
Złotoryja	k. paraf.	9,10 x 9,25	x 19,40	9,10	14,60	3,70	8,70 x 27,00	1 : 1,6	2 zach.	1250 □ pocz. XIV

Tabela: Kościoły halowe z XIII w.

- Deutsche Baukunst*, Berlin 1959.
- P. Dimiere, J. Porcher, *L'art cistercien. France*, Paris 1962.
- M. Durliat, *Rousillon roman*, Paris 1958.
- H. Golasz (H. Kozaczewska-Golasz), *Lubsko, Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NPM*, Wrocław 1980, mpis w BDZ w Zielonej Górze.
- H. Golasz-Szołomicka, *Longitudinal tracery Windows in Silesian churches from the second half the 13th century*, „Architectus”, Wrocław 2010, nr 1 (27), s. 15-22.
- W. Hansmann, *Kunstwanderungen in Westfalen*, Stuttgart 1966.
- M. Hasak, *Die katholische Stadtpfarrkirche zu Leobschütz*, „Oberschlesien“, 6, 1907 – 1908.
- J. Hawrot, *Odkrycie budowli romańskiej w Sobótce*, „Ochrona Zabytków” 2, 1949, s. 155-159.
- E. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*, Wrocław 1999.
- S. Kowalski, *Romańska bazylika św. Mikołaja w Głogowie*, Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego, Komisja Historii VII, z. 3, Zielona Góra 1970, s. 49-62.
- S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza*, Zielona Góra 1976, s. 143-147.
- H. Kozaczewska-Golasz, *Miejskie kościoły parafialne pierwszej połowy XIII w. na Śląsku*, „KAIU”, Warszawa 1986, t. XXI, z. 1, s. 17-42.
- H. Kozaczewska-Golasz, *Średniowieczne kościoły halowe Wrocławia*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 3, *Świątynia*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1997, s. 31-49.
- H. Kozaczewska-Golasz, *Rozwój kościołów halowych na Śląsku w XIII w.*, w: *Monumenta conservanda sunt. Księga ofiarowana Profesorowi Edmundowi Małachowiczowi w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Wrocław 2001, s. 141-156.
- H. Kozaczewska-Golasz, H. Golasz-Szołomicka, *Od kolumnienki do maswerku w oknach kościołów śląskich w pierwszej połowie XIII w.*, „Architectus”, Wrocław 2008, nr 1 (23), s. 29-40.
- H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Kościół pocysterski p.w. N.M. Panny w Kamieńcu Żąbkowickim*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej IHASzIT. PWr.), Wrocław 1988, nr 19, seria Studia i Materiały nr 9, s. 235-276.
- H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Trzynastowieczny kościół NP Marii w Złotoryi*, Prace Naukowe IHASzIT. PWr., nr 22, seria Studia i Materiały nr 11, Wrocław 1989, s. 113-139.
- T. Kozaczewski, *Głogów średniowieczny do końca XIII w., Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006.
- T. Kozaczewski, *O niektórych niewyjaśnionych problemach kościoła poklasztornego w Trzebnicy*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. XXIV, Warszawa 1962, nr 1, s. 119-123.
- T. Kozaczewski, *Pierwotne założenie kościoła cystersów w Henrykowie*, Prace Naukowe IHASzIT. PWr., nr 22, Studia i Materiały nr 11, Wrocław 1989, s. 141-155.
- T. Kozaczewski, *Pierwotny kościół franciszkański we Wrocławiu*, Rozprawy Komisji Historii Sztuki WTN, t. III, Wrocław 1963, s. 199-249.
- T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Prace Naukowe IHASzIT. PWr., Wrocław 1973, nr 5 ser. Monogr. nr 4.
- T. Kozaczewski, *Wielonawowe założenia sakralne w trzynastym wieku na Śląsku*, mpis 1991.
- T. Kozaczewski, *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, „KAIU”, Warszawa 1972, t. XVII, z. 2, s. 103-132.
- T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009.
- J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Arkady, Warszawa 2008.
- M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200 – 1330*, Toruń 1969.
- M. Kutzner, *Racibórz*, seria Śląsk w Zabytkach Sztuki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.
- M. Kutzner, *Sztuka gotycka 1250 – 1500. Architektura*, w: *Sztuka Wrocławia*, red. T. Broniewski i M. Złat, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
- Y. Labande-Mailfert, *Poitou roman*, 1957.
- L'art roman en France*, p. red. M. Aubert, Paris 1961.
- C. Lasota, J. Piekalski, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych*, w: *Z dziejów wielkomięskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Złat, Wrocław 1996, s. 11-18.
- C. Lasota, J. Rozpędowski, *Pierwotny kościół parafialny św. Wawrzyńca i św. Elżbiety we Wrocławiu*, Prace Naukowe IHASzIT. PWr. nr 6, Studia i Materiały nr 13, s. 61-65.
- C. Lasota, J. Rozpędowski, *Rozwój przestrzenny kościoła franciszkańskiego we Wrocławiu*, Prace Naukowe IHASzIT. PWr., nr 15, ser. Studia i Materiały nr 8, Wrocław 1981, s. 53-64.
- E. Łuzyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Wrocław 1995.
- E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1994.
- P. Meyer, *Historia sztuki europejskiej*, Warszawa 1973.
- R. Oursel, *Bourgogne romane*, Paris 1968.
- G. Piltz, *Deutsche Baukunst*, Berlin 1959.
- Z. Rawska-Kwaśnikowa, *Trzy kościoły joannickie na Dolnym Śląsku*, Spraw. Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 9, Wrocław 1954.
- B. Steinborn, *Złotoryja, Chojnów, Świerzawa*, Wrocław 1959.
- S. Stulin, *Kolegiata p.w. Świętego Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Architektura Gotycka w Polsce...*, s. 264-265.
- Z. Świechowski, *Architektura sakralna XIII-XV wiek*, w: *Wrocław. Jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 102-107.
- Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009.
- H. Tintelnot, *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Kitzingen 1951.
- Hanna Kozaczewska-Golasz, prof. dr hab. inż. arch.
Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej